

บทที่ ๒

มหาปริณิพพานสูตร : แนวคิดและทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับการเตรียมตัวตาย

งานวิจัยนี้ ผู้วิจัยมุ่งศึกษามหาปริณิพพานสูตร ซึ่งเป็นพระสูตรบันทึกประมวลลำดับเหตุการณ์ และพระธรรมเทศนาในขบวนเสด็จจาริกแสดงธรรมครั้งสุดท้ายของพระผู้มีพระภาค แล้วนำเสนอเพื่อศึกษาเรื่องราวที่เป็นเหตุการณ์สำคัญและพุทธกิจที่เกี่ยวข้องกับการเตรียมความพร้อมในวาระสุดท้ายของชีวิตที่ปรากฏในมหาปริณิพพานสูตร และการจะนำหลักธรรมไปใช้ในการเตรียมความพร้อมในวาระสุดท้ายของชีวิต ต้องรู้จักและทำความเข้าใจความสำคัญในพระสูตรให้ถ่องแท้เป็นอย่างดีก่อน ดังนั้น ผู้วิจัยจึงขอนำเสนอใจความสำคัญตามที่ปรากฏในมหาปริณิพพานสูตร ในพระไตรปิฎก และในคัมภีร์เอกสารที่เกี่ยวข้อง ดังนี้

๒.๑ ที่มาและเหตุการณ์สำคัญในมหาปริณิพพานสูตร

มหาปริณิพพานสูตร^{๑๕} แปลว่า พระสูตรว่าด้วยมหาปริณิพพาน หมายถึงการดับขันธของพระผู้มีพระภาคซึ่งเป็นเหตุการณ์ที่สำคัญที่สุดสำหรับพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ชื่อนี้ตั้งตามเนื้อหาสาระของพระสูตร มหาปริณิพพานสูตรเป็นพระสูตรที่บันทึกประมวลลำดับเหตุการณ์ช่วงสุดท้ายในปีที่ ๔๕ แห่งพุทธกิจ พระพุทธเจ้าทรงจำพรรษาสุดท้ายที่เวฬุคาม เมืองเวสาลีในพรรษานั้น พระองค์ประชวรหนักแทบจะปรินิพพาน ทรงดำริว่าพระองค์ควรจะบอกกล่าวเล่าความแก่บรรดาอุปัฏฐากและเจ้าสาธุการก่อน จึงทรงระงับเวทนาไว้ ครั้นออกพรรษาแล้วก็เสด็จจาริกไปถึงเมืองสาวัตถีประทับอยู่ที่นั่นจนผ่านเหตุการณ์ปรินิพพานของพระสารีบุตร หลังจากโปรดให้สร้างธาตุเจดีย์ของพระธรรมเสนาบดีที่พระเชตวันแล้ว ก็เสด็จลงมายังเมืองราชคฤห์ ตรงกับช่วงเวลาที่พระมหาโมคคัลลานะปรินิพพาน ครั้นโปรดให้สร้างธาตุเจดีย์ของท่านไว้ ณ เวฬุวันแล้ว ก็เสด็จต่อไปยังเวสาลี ประทับที่กุฎาคารศาลา ป่ามหาวัน พอบรรจบครบเวลา ๔ เดือน นับแต่ออกพรรษาสุดท้ายที่เวฬุคามก็ทรงปลงอายุสังขารที่ป่ามหาวันนั้นว่าอีก ๓ เดือนข้างหน้าจะปรินิพพาน จากนั้นได้เสด็จไปบิณฑบาตในเมืองเวสาลีเป็นครั้งสุดท้าย เสด็จกลับจากบิณฑบาต ทรงทอดพระเนตรเมืองเวสาลีเป็นปัจฉิมทัศนียภาพนาควาลोक จากนั้นเสด็จออกจากเวสาลี ผ่านภัณฑคาม หัตถิกาม อัมพคาม ชัมพูคามและโกคนครตามลำดับจนถึงเมืองปาวาประทับพักแรมที่อัมพวัน ของนายจุนทะกัมมารบุตรแล้วในวันวิสาขบูชาเสด็จพร้อมภิกษุสงฆ์ไปฉันภัตตาหารที่บ้านของนายจุนทะตามที่รับนิมนต์ไว้ นายจุนทะถวายสุกรมัท

^{๑๕} ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๓

วะ หลังจากเสวยแล้วทรงอาพาธหนัก ลงพระโลหิต เสด็จต่อไปยังเมืองกุสินารา ผ่านแม่น้ำกุสา ไปถึงแม่น้ำหิรัญยวดี เสด็จข้ามแม่น้ำนั้น เข้าไปประทับในศาลาโนทยานของกษัตริย์มัลละ บรรทมโดยสันทายกายใต้คู้ต้นสาละและเสด็จดับขันธปรินิพพาน ในราตรีแห่งคืนวิสาขบูชา คือวันขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๖ ขณะพระชนมายุครบ ๘๐ ชันษา^{๑๖} นอกจากนี้ยังบันทึกพระธรรมเทศนาในขบวนเสด็จจาริกแสดงธรรมครั้งสุดท้ายของพระผู้มีพระภาค ตลอดจนเหตุการณ์ในวันเสด็จดับขันธปรินิพพาน การถวายพระเพลิง การแจกพระบรมสารีริกธาตุ และการสร้างพระสถูป สันนิษฐานกันว่า พระสูตรนี้ พระธรรมสังคากาจารย์ครั้งปฐมสังคายนาจัดทำขึ้น นับเป็นพระสูตรที่ยาวที่สุด รูปแบบของมหาปรินิพพานสูตรเป็นแบบบันทึกเล่าเรื่อง โดยประมวลเหตุการณ์และพระธรรมเทศนาทั้งหมดที่เกิดขึ้นในขบวนเสด็จจาริกแสดงธรรมครั้งสุดท้ายมารวมไว้

เนื้อหาของพระสูตรนี้แบ่งเป็น ๖ ภาณวาร และแบ่งย่อยออกเป็น ๔๔ ตอน บางตอนบันทึกไว้โดยย่อและมีรายละเอียดแยกไปตั้งเป็นสูตรหนึ่งต่างหากก็มี เช่น มหาสุทฺธสนสูตร ขนฺวสกุสูตร บางตอนปรากฏอยู่ในคัมภีร์ต่างๆ ทั้งของพระสุตตันตปิฎก ของพระวินัยปิฎก และของพระอภิธรรมปิฎก สารสำคัญของแต่ละตอนมี ดังนี้

ตอนที่ ๑-๓

วัสสการพราหมณ์มหาอำมาตย์แคว้นมคธ เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ เขาคิชฌกูฏ กราบพูลตามรับสั่งของพระเจ้าอชาตศัตรูเรื่องจะเสด็จไปปราบแคว้นวัชชี คือแคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖ แคว้นใหญ่แห่งชมพูทวีป ตั้งอยู่บนฝั่งทิศตะวันออกของแม่น้ำคันทกะ อยู่ทางทิศตะวันออกของแคว้นมัลละ ทางทิศเหนือของแคว้นมคธ นครหลวงชื่อ เวสาลี แคว้นวัชชีปกครองด้วยระบอบสามัคคีธรรม^{๑๗} เมื่อวัสสการพราหมณ์เข้าเฝ้า พระผู้มีพระภาคมิได้ตรัสอะไรในเรื่องนี้ แต่ได้ตรัสถามท่านพระอานนท์ที่กำลังถวายงานพัดอยู่ในขณะนั้นว่า พวกเจ้าวัชชียังปฏิบัติมั่นตามราชูปริหานิยธรรม ๗ ประการ อยู่หรือไม่ เมื่อพระเถระทูลตอบว่าพวกเจ้าวัชชียังปฏิบัติมั่นอยู่ดังนี้

๑. จะหมั่นประชุมกันเนืองนิตย์ ประชุมกันมากครั้ง
๒. จะพร้อมเพรียงกันประชุม พร้อมเพรียงกันเลิกประชุม พร้อมเพรียงกันทำกิจของชาววัชชี
๓. จะไม่บัญญัติสิ่งที่มีได้บัญญัติไว้ จะไม่ถอนสิ่งที่บัญญัติไว้แล้ว จะประพฤติปฏิบัติในวัชชีธรรมอันเป็นของเก่า

๔. สักการะเคารพนับถือและเชื่อฟังชาววัชชีผู้แก่เฒ่า

๕. จะไม่ก้าวล่วงข่มเหงกุลสตรี (หญิงที่มีสามีแล้ว) และกุลกุมารี (หญิงสาวที่ยังไม่มีสามี)

^{๑๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์ (ชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑), พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพฯมจร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๒๗๑-๒๗๒.

^{๑๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕๘.

๖. จะเคารพนับถือเจตีย์ของชาววัชชีทั้งภายในและภายนอก ไม่ละเลยพิธีกรรมอันเป็นธรรมเนียมที่เคยให้เคยทำ

๗. จะจัดการรักษาคุ่มครองอันเป็นธรรมเนียม ในพระอรหันต์ของชาววัชชี จะตั้งใจว่า พระอรหันต์ที่ยังไม่มาขอให้มา ที่มาแล้วขอให้เป็นสุข

พระพุทธองค์จึงทรงพยากรณ์ว่า ตราบใดที่เจ้าพวกวัชชียังปฏิบัติมันตามราชขอปริยานิธรรมทั้ง ๗ ประการ ตราบนั้นพวกเจ้าวัชชีพึงหวังได้แต่ความเจริญอย่างเดียวไม่มีความเสื่อมเลย แล้วทรงเล่าให้วัสสการพราหมณ์ฟังว่า เคยตรัสเรื่องราชขอปริยานิธรรม ๗ ประการนี้แก่เจ้าพวกวัชชีประการ เมื่อประทับ ณ สารินทเจตีย์

วัสสการพราหมณ์กราบทูลว่า พวกเจ้าวัชชีปฏิบัติเพียงประการเดียวก็จะมีแต่ความเจริญอย่างเดียวก็จะมีแต่ความเจริญอย่างเดียว ไม่มีความเสื่อม ไม่ต้องปฏิบัติให้ครบทั้ง ๗ ประการเลย พระเจ้าอาตมคัมภีร์ไม่ควรทำสงครามกับพวกเจ้าวัชชีเลย นอกจากใช้วิธีการทูตหรือไม่ก็ทำให้แตกความสามัคคีกัน แล้วทูลลากลับ

หลังจากวัสสการพราหมณ์กลับไปไม่นาน พระผู้มีพระภาครับสั่งให้ท่านพระอานนท์เรียกประชุมสงฆ์ทั้งหมดที่พำนักอยู่ในกรุงราชคฤห์ในขณะนั้น และได้ตรัสพระธรรมเทศนาเรื่องอปริยานิธรรมสำหรับพระภิกษุ หรือภิกษุขอปริยานิธรรมรวม ๖ หมวด เป็นอปริยานิธรรม ๗ ประการ ๕ หมวด ๖ ประการ ๑ หมวด หมวดที่ ๔ ได้แก่ โพชนงค์ ๗ หมวดที่ ๕ ได้แก่ สัตถุญา ๗ (คือสัตถุญา ๗ ประการแรกในสัตถุญา ๑๐) และหมวดที่ ๖ ได้แก่ สารณียธรรม ๖

จากนั้น ได้เสด็จพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ประมาณ ๕๐๐ รูป ลงจากภูเขาคิชฌกูฏไปยังอัมพลีภูฏิกาวัน (สวนมะม่วงหนุ่ม) เสด็จเข้าประทับ ณ ตำหนักหลวงทรงแสดงพระธรรมเทศนาว่าด้วยศีล สมาธิ ปัญญา แก่ภิกษุทั้งหลายแล้วเสด็จต่อไปจนถึงเมืองนาลันทา (นาพันทา) ประทับที่ปาวาริกัมพวัน (สวนมะม่วงของปาวาริกเศรษฐี) แคว้นมคธ

ตอนที่ ๔

ท่านพระสารีบุตร^{๑๔} อัครสาวกเบื้องขวาของพระพุทธเจ้า เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ที่ปาวาริกัมพวันกราบทูลถึงความเลื่อมใสที่ท่านมีต่อพระผู้มีพระภาคด้วยอาสภิวาจา คือวาจาอันองอาจดุจเสียงราชสีห์คำราม (สีหนาท) ว่า “ไม่เคยมี จักไม่มี และย่อมไม่มี สมณะหรือพราหมณ์ผู้อื่น ซึ่งจะมีปัญญาในทางพระสัมโพธิญาณ ยิ่งกว่าพระผู้มีพระภาค”

เมื่อทรงท้วงติงว่า พระเถระไม่มีเจโตปริยญาณ (ปัญญาหยั่งรู้วาระจิตของผู้อื่น) ในพระพุทธเจ้าทั้งหลายทั้งในอดีต อนาคตและปัจจุบันจะรู้เรื่องในพระทัยของพระพุทธเจ้าเหล่านั้นได้อย่างไร ท่านกราบทูลว่า ท่านมีวิธีการอนุमान โดยอาศัยองค์ธรรม ๓ หมวด คือ นิ वर्ณ ๕ สติปัฏฐาน

^{๑๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์ (ชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑), พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย , ๒๕๕๑), หน้า ๔๔๒.

๔ และโพชฌงค์ ๗ เป็นเครื่องมืออนุমানว่า เพราะพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ทรงละนิรณัน ๕ ประการ ได้เด็ดขาดมีพระทัยมั่นคงในสติปัญญา ๔ ประการทรงเจริญโพชฌงค์ ๗ ประการ ตามความเป็นจริง จึงตรัสรู้พระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ ท่านเปรียบเทียบท่านเองกับนายประตูลูกของเมือง ชายแดนที่มีกำแพงมั่นคง มีประตูเข้า-ออกเพียงประตูเดียวว่าเขาย่อมรู้จักสัตว์ใหญ่ๆ ทุกชนิดที่เข้า และออกจากเมืองนั้นโดยพิจารณา สำนวณที่ทางเข้า-ออกนี้ ฉันทใด ท่านก็พิจารณาสำนวนจากธรรม ๓ หมวดฉันทนั้น

ขณะประทับ ณ ปาวารกัมพวัน พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมมีกถาจำนวนมาก ส่วนใหญ่ เกี่ยวกับศีล สมาธิและปัญญา

ตอนที่ ๕-๗

พระผู้มีพระภาคเสด็จจากเมืองนาลันทาไปถึงปาฏลิกาม แคว้นมคธ ประทับ ณ บ้านรับรองของอุบาสิกปาฏลิกามทรงแสดงพระธรรมเทศนาโปรดอุบาสกและอุบาสิกาเหล่านั้นเรื่องโทษของผู้ทุศีล ๕ ประการ และอานิสงส์ของผู้มีศีล ๕ ประการดังนี้

โทษของผู้ทุศีล ๕ ประการคือ

๑. เสื่อมโภคทรัพย์
๒. ชื่อเสียงไม่ดีย่อมนระเหินไป
๓. จะเข้าไปยังชุมชนใดก็ไม่องอาจ
๔. หลงลืมสติตาย
๕. หลังจากตายไปแล้วจะไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก

อานิสงส์ของผู้มีศีล ๕ ประการ คือ

๑. มีโภคทรัพย์
๒. ชื่อเสียงดีย่อมขจรไป
๓. จะเข้าไปในชุมชนใดก็องอาจ
๔. ไม่หลงลืมสติตาย
๕. หลังจากตายไปแล้วจะไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์

วันรุ่งขึ้นตรัสกับท่านพระอานนท์เรื่องการสร้างเมืองปาฏลิกบุตรที่มหาอำมาตย์แคว้นมคธ ๒ คน คือ สุนิธะและวัสสการพราหมณ์กำลังดำเนินการอยู่ว่า ต่อไปเมืองนี้จะเป็นเมืองชั้นเยี่ยม เป็นศูนย์กลางการค้าขาย แต่จะมีอันตราย ๓ อย่างคือ อันตรายที่เกิดจากไฟ จากน้ำ และจากการแตกสามัคคี ต่อมา มหาอำมาตย์ทั้งสองเข้าเฝ้ากราบทูลอาราธนาพระองค์พร้อมด้วยพระภิกษุสงฆ์ไปเสวยพระกระยาหารที่บ้านพักของตน ครั้นเสวยพระกระยาหารเสร็จ ทรงอนุโมทนาด้วยพระคาถาที่ขึ้นต้นด้วยว่า “**ยสมิ ปเทเส กปเปติ**” ซึ่งคณะสงฆ์ยังใช้เป็นบทเจริญพระพุทธมนต์ในงานขึ้นบ้านใหม่ งานฉลองอาคารใหม่ มาจนทุกวันนี้

ครั้งทรงอนุโมทนาเสร็จแล้วได้เสด็จออกจากปาฏิโกคามพร้อมกับภิกษุสงฆ์โดยมีมหาอำมาตย์ทั้งสองตามส่งเสด็จจนถึงท่าข้ามแม่น้ำคงคาจากฝั่งของแคว้นมคธไปยังฝั่งของแคว้นวัชชี มหาอำมาตย์จึงตั้งชื่อท่าที่ข้ามฝั่งนั้นว่า **ท่าพระโคตม**

ตอนที่ ๘-๑๐

พระผู้มีพระภาคทรงนำภิกษุสงฆ์ไปยังโกฏิกคาม ตรัสกับพระภิกษุทั้งหลายเรื่อง อริยสัจ ๔ ความว่า เพราะไม่รู้แจ้งแทงตลอดทุกขอริยสัจ ทุกขสมุทยอริยสัจ ทุกขนิโรธอริยสัจ และทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ พระองค์และภิกษุทั้งหลายจึงเที่ยวเร่ร่อนไปตลอดกาลยาวนานอย่างนี้ แล้วเสด็จต่อไปจนถึงนาทิกคามหรือญาติคาม แคว้นวัชชี ประทับ ณ ตำนกอิฐ (ที่ชาวบ้านญาติคามสร้างถวายเป็นที่ลี้ภัยไปแล้ว ซึ่งมีทั้งภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก และอุบาสิกา และมีคุณธรรมตั้งแต่โศดาปัตติผล จนถึงอรหัตตผล สรุพบว่า มีทั้งผู้ที่ไม่หวนกลับมาเกิดในโลกนี้อีกและผู้ที่จะบรรลุสัมโพธิในวันข้างหน้า ในเรื่องนี้มีรายละเอียดแยกไปตั้งเป็นอีกสูตรหนึ่ง ชื่อขนวสกุสูตรคือพระสูตรหนึ่งในคัมภีร์ทีฆนิกาย มหาวรรค สุตตันตปิฎก ว่าด้วยเรื่องที่พระเจ้าพิมพิสารซึ่งสวรรคตไปเกิดเป็นชนวนสภักษ์ มาสำแดงตนแก่พระพุทธเจ้าและพระอานนท์ แล้วเล่าเหตุการณ์ที่พวกเทวดามาประชุมในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์พากันชื่นชมข่าวดีที่เทวดามีจำนวนเพิ่มขึ้นเพราะคนประพฤติตามคำสอนของพระพุทธเจ้า^{๑๙}

หลังจากตรัสตอบคำถามของท่านพระอานนท์จบแล้วทรงแสดงธรรมเรื่องวัณธรรม เพื่อให้พุทธบริษัทใช้เป็นหลักสำรวจตนเอง พยากรณ์ตัวเองโดยไม่ต้องมาทูลถามพระองค์อีก

หลักธรรมที่ชื่อว่าวัณธรรมมี ๔ ประการ^{๒๐} คือ

๑. มีความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้า
๒. มีความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในพระธรรม
๓. มีความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในพระสงฆ์
๔. มีศีลที่พระอริยะชอบใจ หมายถึงความสำรวมที่ประกอบด้วยมรรคและผล

ทรงสรุปว่า พระอริยสาวกผู้มีวัณธรรมนี้แล้วพยากรณ์ตนเองได้ว่า จะไม่ไปเกิดในรอกำเนิดในสัตว์ดิรัจฉาน เปต อบาย ทุกคติและวินิบาตแน่นอน

อนึ่ง ขณะประทับ ณ ตำนกอิฐนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมเกี่ยวกับศีล สมาธิ และปัญญาไว้หลายเรื่อง รวมทั้งสติปัฏฐาน ๔

^{๑๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์** (ชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑), พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๗๙.

^{๒๐} พระไตรปิฎกแก่นธรรมฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, **พระสุตตันตปิฎก เล่ม ๑**, พิมพ์ครั้งแรก, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๑๐๖.

ตอนที่ ๑๑

จากนั้น เสด็จต่อไปยังกรุงเวสาลีประทับอยู่ที่อัมพปาลีวัน(สวนมะม่วงของนางอัมพปาลี) พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ ตรัสสอนภิกษุทั้งหลายให้เจริญสติปัฏฐานโดยทรงเน้นคำว่า “ภิกษุพึงมีสติสัมปชัญญะ” ซึ่งเป็นคำพร่ำสอนของพระองค์ ทรงอธิบายว่า ภิกษุผู้มีสติ หมายถึง ภิกษุผู้พิจารณาเห็นกายในกาย...เห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย...เห็นจิตในจิต...เห็นธรรมในธรรมทั้งหลายที่อยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ ส่วนภิกษุผู้มีสัมปชัญญะ หมายถึง ผู้ทำความรู้สึกรู้ตัวในการก้าวไป ถอยกลับ ในการแลดู การเลี้ยวดู การคู้เข้า การเหยียดออก ในการครองสังฆาฏิ บาตร และจีวร ในการฉัน การดื่ม การเคี้ยว การกลืน ในการถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ และในการเดิน การยืน การนั่ง การนอน การตื่น การพูด การนิ่ง

วันรุ่งขึ้น เสด็จไปเสวยพระกระยาหารที่บ้านนางอัมพปาลีตามคำอาราธนา หลังจากเสวยพระกระยาหารแล้ว นางได้ถวายสวนมะม่วงให้เป็นที่พักของสงฆ์ตลอดไป ขณะประทับที่สวนมะม่วงแห่งนี้ได้ทรงแสดงธรรมเกี่ยวกับ ศีล สมาธิ และปัญญาหลายเรื่อง

ตอนที่ ๑๒-๑๕

จากสวนมะม่วงของอัมพปาลี เสด็จต่อไปถึงเวฬุคาม เขตกรุงเวสาลี รับสั่งให้ภิกษุทั้งหลายแยกย้ายกันจำพรรษา ณ สถานที่ ที่มีเพื่อนหรือคนที่คุ้นเคยกันโดยรอบกรุงเวสาลี ส่วนพระองค์จำพรรษา ณ เวฬุคาม

เนื่องจากในเวฬุคาม มีเสนาสนะจำกัด ไม่พอแก่ภิกษุทั้งหลายที่ตามเสด็จจึงทรงอนุญาตให้ไปเลือกที่เข้าจำพรรษาตามความเห็นสมควรแต่ต้องเป็นที่โดยรอบกรุงเวสาลีเท่านั้น เพราะทรงกำหนดไว้แล้วว่าเสด็จดับขันธปรินิพพานในอีก ๑๐ เดือน (อหิ ทสมาสมตต จตวา ปรีณิพพายิสสามิ) ถ้าให้ภิกษุเหล่านั้นไปจำพรรษาในที่ห่างไกล ท่านเหล่านั้นจะไม่ทันได้เข้าเฝ้าพระองค์ เมื่อถึงเวลาปรินิพพานและจะเสียใจภายหลังได้ นอกจากนี้ยังรับสั่งให้มาฟังพระธรรมเทศนาจากพระองค์ เดือนละ ๘ ครั้งด้วย^{๒๑}

ขณะประทับที่เวฬุคามนั้นได้เกิดอาการพระประชวรอย่างรุนแรง ทรงมีทุกขเวทนาอย่างแสนสาหัสจนเจียนจะปรินิพพาน แต่ทรงอดกลั้นไว้ด้วยอธิบาท ทำให้ท่านพระอานนท์ที่เฝ้าพยาบาลอยู่ตลอดเวลา รู้สึกดีใจ หายกังวลห่วงใย ด้วยคิดว่า ถ้ายังไม่ปรารภสงฆ์ก็คงจะไม่เสด็จดับขันธปรินิพพานก่อน และกราบทูลความให้ทรงทราบ พระองค์จึงตรัสสอนเรื่องความไม่เที่ยงของสังขารซึ่งต้องมีการพลัดพรากเป็นธรรมดา ทรงสอนให้มีตนเป็นที่พึ่ง มีธรรมเป็นที่พึ่ง อย่ายึดติดพระองค์ ทรงสอนให้เจริญสติปัฏฐานเพื่อสร้างที่พึ่งของตน

^{๒๑} พระไตรปิฎกแก่นธรรมฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พระสุตตันตปิฎก เล่ม ๑, พิมพ์ครั้งแรก, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๑๐๗.

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “อานนท์ ภิกษุสงฆ์ยังจะหวังอะไรในเราอีกเล่า ธรรมที่เราแสดงแล้วไม่มีในไม่มีนอก ในเรื่องธรรมทั้งหลาย ตถาคตไม่มีอาจริยมฤตยู ผู้ที่คิดว่า เราเท่านั้นเป็นหลัก ผู้นั้นจะต้องปรารถนาภิกษุสงฆ์แล้วกล่าวอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นแน่ แต่ตถาคตไม่คิดว่า เราเท่านั้น จักเป็นผู้บริหารภิกษุสงฆ์ต่อไป หรือว่าภิกษุสงฆ์จะต้องยึดเราเป็นหลัก แล้วทำไมตถาคตจะต้องปรารถนาภิกษุสงฆ์แล้วกล่าวอย่างใดอย่างหนึ่งอีกเล่า บัดนี้ เราเป็นผู้ชรา แก่ เฒ่า ล่วงกาลมานานผ่านวัยมานาน เรามีวัย ๘๐ ปี ร่างกายตถาคตยังเป็นไปได้ ก็เหมือนกับเกวียนเก่าที่ซ่อมแซมด้วยไม้ไผ่ฉะนั้น ร่างกายของตถาคตสลายขึ้นก็เฉพาะในเวลาที่ดินตถาคตเข้าเจโตสมาธิ อันไม่มีนิमित เพราะไม่ใส่ใจในนิमितทุกอย่าง และเพราะดับเวทนาบางอย่างได้เท่านั้น

อานนท์ เพราะเหตุนี้แหละ พวกเธอจงมีเกาะ มีตนเป็นที่พึ่ง ไม่มีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่ง มีธรรมเป็นเกาะ มีธรรมเป็นที่พึ่งไม่มีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่งอยู่

ภิกษุมิตนเป็นเกาะ มีตนเป็นที่พึ่ง ไม่มีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่ง มีธรรมเป็นเกาะ มีธรรมเป็นที่พึ่งไม่มีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่งอยู่ คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้

๑. พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้

๒. พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่...

๓. พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่...

๔. พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้

อานนท์ ภิกษุเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ไม่ว่าจะบัดนี้หรือเมื่อเราล่วงไปแล้ว จะเป็นผู้มีตนเป็นเกาะ มีตนเป็นที่พึ่ง ไม่มีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่งอยู่ ภิกษุเหล่านั้นจักอยู่ในความเป็นผู้เลิศกว่าภิกษุผู้ใคร่ต่อการศึกษา”^{๒๒}

เช้าวันหนึ่งเสด็จไปบิณฑบาตในกรุงเวสาลีโดยมีท่านพระอานนท์ตามเสด็จหลังจากเสวยพระกระยาหารแล้ว เสด็จต่อไปยังปาวาลเจดีย์ เขตกรุงเวสาลี ทรงแสดงนิมิตโอภาสให้พระเถระฟังถึง ๓ ครั้ง โดยยกย่องอิทธิบาท ๔ ว่าหากเจริญให้มากแล้วจะทำให้สามารถมีชีวิตอยู่ต่อไปได้ตลอดอายุกับ (๑๐๐ ปี) การที่ทรงแสดงนิมิตโอภาสนี้ เพื่อให้ท่านพระอานนท์ทูลอาราธนาให้ดำรงพระชนมชีพต่อไปเพื่อคนหมู่มา เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก แต่ท่านไม่เข้าใจความหมายแห่งนิมิตโอภาสนั้น จึงรับสั่งให้ท่านออกไปจากที่ประทับ แล้วมารผู้มีบาปก็ได้โอกาสเข้าเฝ้าทูลอาราธนาให้ปรีณิพพานโดยอ้างว่าถึงเวลาอันสมควรแล้วพระองค์จึงทรงรับคำอาราธนาของมาร และทรงปลงพระชนมายุสังขารว่า จากวันนี้ไปอีก ๓ เดือน พระองค์จะเสด็จดับขันธปรินิพพาน

^{๒๒} พระไตรปิฎกแก่นธรรมฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, **พระสุตตันตปิฎก เล่ม ๑**, พิมพ์ครั้งแรก, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย , ๒๕๕๑), หน้า ๑๐๘.

ตอนที่ ๑๖-๒๐

ทันทีที่ทรงปลงพระชนมายุสังขาร ได้เกิดแผ่นดินไหวอย่างรุนแรง ทำให้ท่านพระอานนท์ แปลกใจจึงเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคทูลถามถึงสาเหตุ พระองค์ตอบว่าเกิดจากเหตุ ๘ ประการคือ (๑) เกิดจากธรรมชาติของโลก (๒) เกิดจากอำนาจฤทธิ์ของผู้มีฤทธิ์มีอำนาจทางใจ (๓-๘) เกิดจากอำนาจบุญบารมีของพระพุทธเจ้า ๖ คราว ได้แก่คราวเสด็จลงสู่พระครรภ์พระมารดา คราวประสูติ คราวตรัสรู้ คราวประกาศพระธรรมจักร คราวปลงพระชนมายุสังขาร และคราวเสด็จดับขันธปรินิพพาน

ตรัสเล่าให้ท่านพระอานนท์ฟังต่อไปว่า พระองค์เคยเสด็จเข้าไปในบริษัท ๘ จำพวก คือ ชัตติยบริษัท พรหมณบริษัท คหบดีบริษัท สมรบริษัท จาตุมหาราชบริษัท ดาวดึงส์บริษัท มารบริษัท และพรหมบริษัท โดยทรงปรับพระองค์ให้กลมกลืนกับบริษัทนั้นๆจนเขาจำพระองค์ไม่ได้

ตรัสเล่าให้ท่านพระอานนท์ฟังต่อไปอีก ๓ เรื่อง คือ เรื่องอภิกายตนะ ๘ ประการ เรื่องวิโมกข์ ๘ ประการ และทรงเล่าเรื่องมารทูลอาราธนาให้ปรินิพพานให้ฟังว่า สมัยเมื่อพระองค์ตรัสรู้ใหม่ๆขณะประทับอยู่ที่ต้นอชปาลนิโครธ ใกล้ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ตำบลอุรุเวลาเสนานิคม มารได้เข้าไปเฝ้าพระองค์ทูลขอให้ปรินิพพาน พระองค์ตรัสตอบมารไปว่า พระองค์จะยังไม่ปรินิพพานตราบเท่าที่ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ของพระองค์ยังไม่เสียเบ้าหลอม ไม่ได้รับคำแนะนำ ไม่แก่แล้วกล้า ไม่เป็นพหูสูต ไม่ทรงธรรม ไม่ปฏิบัติตามสมควรแก่ธรรม ไม่ปฏิบัติชอบ ไม่ปฏิบัติตามธรรม เรียนกับอาจารย์ของตนแล้ว แต่ยังบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ยุ่งไม่ได้ ยังแสดงธรรมปรามปร่าวาทะ (คำโต้แย้งของลัทธิอื่น) ที่เกิดขึ้นให้เรี่ยบริวโดยชอบธรรมไม่ได้ พระองค์จะยังไม่ปรินิพพานตราบเท่าที่พรหมจรรย์(ศาสนา) ของพระองค์ยังไม่บริบูรณ์ กว้างขวาง แพร่หลาย รู้จักกันโดยมาก มันคงดี กระทั่งเทพและมนุษย์ทั้งหลายประกาศได้ดีแล้ว

ตรัสเล่าต่อไปอีกว่า ในวันนั้นเอง มารได้มาเข้าเฝ้าพระองค์อีก กราบทูลให้พระองค์ปรินิพพานว่า บัดนี้ถึงเวลาปรินิพพานของพระองค์แล้ว เพราะภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกาของพระองค์เป็นผู้เสียเบ้าหลอม...แสดงธรรมมีปาฏิหาริย์ปรามปร่าวาทะที่เกิดขึ้นให้เรี่ยบริวโดยชอบธรรมพรหมจรรย์ของพระองค์ก็บริบูรณ์กว้างขวาง...กระทั่งเทพและมนุษย์ทั้งหลายประกาศได้ดีแล้ว พระองค์ทรงรับคำอาราธนาของมารว่า “จากนี้ไปอีก ๓ เดือน ตถาคตจะปรินิพพาน”

ตอนที่ ๒๑-๒๓

ท่านพระอานนท์กราบทูลอาราธนาให้ทรงดำรงพระชนมชีพต่อไปอีก ๑ กับเพื่อประโยชน์แก่คนหมู่มาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก ตรัสตอบว่าพระองค์ได้ทรงแสดงนิมิตให้ท่านพระอานนท์ฟังมาแล้วหลายครั้งขณะประทับ ณ ที่ต่างๆ ถึง ๑๖ ครั้งแล้ว เพื่อให้อาราธนา ถ้าพระเถระกราบทูลอาราธนา พระองค์จะดำรงพระชนมชีพอยู่ได้ ๑ กับหรือเกินกว่า ๑ กับ ด้วยอำนาจแห่งอิทธิบาท ๔ ประการแล้วทรงแสดงอานุภาพของอิทธิบาท ๔ ประการให้ฟังว่า ขณะประทับที่ภูเขาคิชฌกูฏ เขตกรุงราชคฤห์ แคว้นมคธ ทรงกล่าวกับท่านพระอานนท์ว่า กรุงราชคฤห์น่ารื่นรมย์ ภูเขาคิชฌกูฏน่า

รื่นรมย์ อธิบาท ๔ ผู้ใดผู้หนึ่งเจริญให้มากแล้ว ทำให้เป็นดุจยาน ทำให้เป็นที่ตั้ง ทำให้ตั้งมั่นแล้ว สังสมแล้ว ปรารภดีแล้ว ผู้นั้นเมื่อมุ่งหวัง พึงดำรงอยู่ได้ ๑ กัปหรือเกินกว่า ๑ กัป อธิบาท ๔ พระองค์ทรงเจริญทำให้มากแล้วให้ฟังและทรงย้าว่า บัดนี้ทรงรับคำอาราธนาของมารแล้ว พระองค์จะปรินิพพานในอีก ๓ เดือนข้างหน้า จะคืนคำไม่ได้ จากนั้น ตรัสชวนท่านพระอานนท์ไปพักที่กุฎาคารศาลา ป่ามทวัน เขตกรุงเวสาลีต่อไป

ขณะประทับอยู่ที่กุฎาคารศาลา ป่ามทวัน รับสั่งให้ท่านพระอานนท์เรียกประชุมพระสงฆ์ที่หอนั้น และได้ตรัสย้าให้ภิกษุทั้งหลายศึกษาเล่าเรียนปฏิบัติเจริญธรรมที่ควรรู้ต่อไปนี้ เพื่อให้พระศาสนานี้ดำรงอยู่ได้ยืนนาน ซึ่งจะเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อสุขแก่คนหมู่มากตลอดจนเทวดาทั้งหลายคือสดีปฏิฐาน ๔ , สัมมปัชฌาน ๔, อธิบาท ๔ , อินทรีย์ ๕ , พละ ๕ , โพชฌงค์ ๗ และมรรคมีองค์ ๘ จากนั้น ทรงแสดงสังเวชนียธรรม ว่า “ภิกษุทั้งหลาย บัดนี้ เราขอเตือนเธอทั้งหลายว่า สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา เธอทั้งหลายจงทำหน้าที่ให้สำเร็จด้วยความไม่ประมาทเถิด อีกไม่นาน การปรินิพพานของตถาคตจะมี จากนั้นไปอีก ๓ เดือน ตถาคตจะปรินิพพาน”

ตอนที่ ๒๔

ในตอนเช้าของวันรุ่งขึ้นหลังจากทรงแสดงสังเวชนียธรรมแล้ว ได้เสด็จเข้าไปบิณฑบาตในกรุงเวสาลี ครั้นเสวยพระกระยาหารเสร็จ ขณะเสด็จกลับออกจากกรุงเวสาลี พระองค์ทรงหยุด หมุนตัวกลับหลังทอดพระเนตรกรุงเวสาลีเป็นครั้งสุดท้าย พระอาการที่ทอดพระเนตรกรุงเวสาลีครั้งนี้เรียกว่า **ทอดพระเนตรกรุงเวสาลีอย่างข้างมอง** เพราะข้างเอี้ยวคอมองไม่ได้ รับสั่งกับท่านพระอานนท์ว่า นี่เป็นการทอดพระเนตรกรุงเวสาลีครั้งสุดท้าย แล้วตรัสชวนท่านพระอานนท์ไปยังภัณฑุคาม

ขณะประทับที่ภัณฑุคาม ทรงแสดงหลักธรรม ๔ ประการ แก่ภิกษุทั้งหลายว่า เพราะไม่รู้แจ้งแทงตลอดธรรมเหล่านั้น พระองค์และภิกษุทั้งหลายจึงเที่ยวเร่ร่อนไปตลอดกาลนาน ธรรม ๔ ประการนั้นคือ (๑) อริยศีล (๒) อริยสมาธิ (๓) อริยปัญญา (๔) อริยมุตติ

ตอนที่ ๒๕

ทรงนำภิกษุออกจากภัณฑุคามไปยังหัตถิคามและชัมพูคาม แต่ละแห่งทรงแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลายเกี่ยวกับศีล สมาธิ ปัญญา ในบริบทต่างๆอีกมาก แล้วเสด็จไปจนถึงโกคนครประทับ ณ อานนทเจดีย์ ขณะประทับอยู่ ณ อานนทเจดีย์ ในโกคนคร ทรงแสดงมหาปเทศ ๔ ประการเพื่อให้ภิกษุทั้งหลายใช้เป็นข้ออ้างในการตัดสินพระธรรมวินัย ว่าอะไรเป็นพระพุทธรูปอะไรไม่เป็นพระพุทธรูป นับเป็นเครื่องมือสำคัญในการศึกษาพระธรรมวินัย มาจนถึงบัดนี้

ตอนที่ ๒๖-๒๘

จากนั้นทรงนำภิกษุออกจากโกคนคร เสด็จไปกรุงปาวา เมืองหลวงของแคว้นมัลละ (แคว้นนี้ขณะนั้น แบ่งเป็น ๒ ส่วน ส่วนหนึ่งมีกรุงปาวาเป็นเมืองหลวง อีกส่วนหนึ่งมีกรุงกุสินาราเป็นเมืองหลวง) ประทับ ณ อัมพวัน ของนายจุนทกัมมารบุตร ในวันรุ่งขึ้นเสด็จไปเสวยพระกระยาหารที่

บ้านของนายจันทกัมมมารบุตรพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ตามคำอาราธนา หลังจากเสวยพระกระยาหารที่ชื่อสุกรมัททวะ^{๒๓} (สุกรมัททวะ มักแปลกันว่าเนื้อสุกรอ่อน แต่รรถกถาแปลต่างกันเป็นหลายนัยยรรถกถาแห่งหนึ่งให้ความหมายไว้ถึง ๔ อย่าง (อ.อ.(ไทย)๔๒๗) ว่า ๑.มหาอัฐกถาซึ่งเป็นอรรถกถาโบราณบอกไว้ว่าเป็นเนื้อหมู ที่นุ่มรสสนิท ๒. อาจารย์บางพวกว่าเป็นหน่อไม้ ที่หมูชอบไปคุดย่ำ ๓. อาจารย์อีกพวกหนึ่งว่าเป็นเห็ด ซึ่งเกิดในบริเวณที่หมูคุดย่ำ และ ๔. ยังมีอาจารย์พวกอื่นอีกว่าเป็นยาอายุวัฒนะขานหนึ่ง ส่วนอรรถกถาอีกแห่งหนึ่ง (ที.อ.(ไทย) ๒/๑๗๒) บอกความหมายไว้ ๓ นัยว่าเป็นเนื้อหมูตัวเอกที่ไม่อ่อนไม่แก่เกินไป บ้างว่าเป็นข้าวที่นุ่มนวลกลมกล่อม ซึ่งมีวิธีปรุงโดยเบญจโครส (ผลิตจากน้ำนมโค ๕ อย่างคือ นมสด นมเปรี้ยว เปรียง เนยใส เนยข้น) บ้างว่าเป็นยาอายุวัฒนะ) ของนายจันทกัมมมารบุตรแล้ว ได้เกิดอาการพระประชวรอย่างรุนแรงลงพระบังคนหนักเป็นพระโลหิตทรงมีทุกขเวทนาอย่างแสนสาหัส แต่ทรงใช้สติสัมปชัญญะข่มทุกขเวทนาไว้ ตรัสชวนท่านพระอานนท์ออกเดินทางต่อไปยังกุสินารา ระหว่างทางทรงหยุดพักและรับสั่งให้พระเถระนำน้ำดื่มมาถวาย ซึ่งมีเรื่องอัศจรรย์ที่พระเถระประสพ คือน้ำในแม่น้ำตรงนั้นมีน้ำน้อยและถูกกองเกวียน ๕๐๐ เล่มเหยียบย่ำไปก่อนหน้านั้นไม่นาน กลับเป็นน้ำใสสะอาด ท่านจึงดื่มถวายให้ทรงดื่มได้

ขณะประทับพักผ่อนอยู่ที่ควงไม้ต้นหนึ่งนั้น เจ้ามัลละองค์หนึ่งพระนามว่าปุกกุสะเดินทางจากกรุงกุสินารามาเห็นเข้า จึงแวะเข้าไปเฝ้า ได้สนทนากันเรื่องอาพาธดาบส กาลามโคสูตร ในที่สุด เจ้าปุกกุสะได้ถวายผ้าเนื้อดีสีทอง ที่เรียกว่าผ้าสังคิรวรรณ ๒ ผืน แล้วทูลลาจากไป พระเถระนำผ้า ๒ ผืนมาคลุมพระวรกายของพระผู้มีพระภาค ปรากฏเป็นสีเปล่งปลั่งดั่งถ่านไฟที่ปราศจากเปลวไฟ ซึ่งตรัสเล่าว่าเหตุการณ์อย่างนี้เกิดขึ้นแก่พระองค์ ๒ ครั้ง คือ ครั้งที่ตรัสรู้และครั้งปรินิพพานนี้

ตรัสต่อไปว่า คนทั้งหลายอาจเข้าใจว่า อาหารของนายจันทะ ทำให้พระองค์ปรินิพพานแล้วพากันพูดให้เดือดร้อน จึงรับสั่งให้ท่านพระอานนท์ทำความเข้าใจกับคนทั้งหลายว่า อาหารบิณฑบาตที่สำคัญ ๒ คราวให้ผลและวิบากเสมอกัน คือ อาหารบิณฑบาตที่เสวยแล้วตรัสรู้พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณและอาหารที่เสวยแล้วปรินิพพาน

ตอนที่ ๒๙-๓๓

จากนั้น ทรงนำภิกษุสงฆ์ข้ามแม่น้ำหิรัญญูดีจากกรุงปาวาไปยังฝั่งกรุงกุสินาราแล้วเสด็จไปยังศาลวันของพวกเจ้ามัลละ กรุงกุสินารา รับสั่งให้ท่านพระอานนท์จัดตั้งเตียงระหว่างควงไม้สาละคู่ หันพระเศียรไปทางทิศเหนือ แล้วประทับสทิสเฝ้า ท่านพระอุปาณะเข้าเวรยืนถวายงานพัดอยู่ ณ เบื้องพระพักตร์ รับสั่งให้ท่านพระอุปาณะหลบไป ท่านพระอานนท์เห็นเหตุการณ์นั้น ต่อมาจึงเข้าเฝ้าทูลถามเหตุผลตรัสบอกว่า ตอนนั้น มีเทพจำนวนมากจากโลกธาตุ (หมื่นจักรวาล) ลงมาเฝ้าพระองค์ จึงรับสั่งให้ท่านอุปาณะหลบไปเพื่อมิให้บัง

^{๒๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต).พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์ (ชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑), พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๔๖๐.

ท่านพระอานนท์กราบทูลต่อไปว่า เมื่อพระองค์ยังมีพระชนม์อยู่ ท่านเองได้มีโอกาสพบปะสนทนาธรรมกับพระมหาเถระทั้งหลายที่มาเฝ้าตามกาลอันควร แต่หลังจากพุทธปรินิพพานจะไม่มีโอกาสเช่นนั้นอีก พระผู้มีพระภาคจึงตรัสเรื่องสังเวชนียสถาน ๔ แห่ง ที่พุทธบริษัทจะมาสักการะซึ่งทำให้มีโอกาสพบปะกันได้

ท่านพระอานนท์ทูลถามเรื่องการปฏิบัติต่อสตรี ตรัสตอบว่า อย่าดู ถ้าจำเป็นต้องดู ก็อย่าพูด ถ้าจำเป็นต้องพูด ต้องมีสติ

ทูลถามต่อไปว่า จะปฏิบัติต่อพระสรีระของพระองค์อย่างไร ตรัสตอบว่าให้ปฏิบัติอย่างเดียวกับที่เขาปฏิบัติต่อพระบรมศพของพระเจ้าจักรพรรดิ จากนั้น ตรัสถึงอุบายบุคคล ๔ จำพวก ว่าควรปฏิบัติอย่างไร เพราะเหตุไร

ตอนที่ ๓๔-๓๖

เมื่อทรงทราบว่าท่านพระอานนท์กลับไปยืนร้องไห้อยู่ จึงรับสั่งให้ท่านเข้าเฝ้า แล้วทรงแสดงลักษณะที่เป็นอัจฉริยภาพของท่านเปรียบเทียบกับพระเจ้าจักรพรรดิให้ภิกษุทั้งหลายฟัง ทำให้ท่านพระอานนท์คลายความเศร้าโศกลงได้

ท่านพระอานนท์กราบทูลให้เสด็จไปปรินิพพานที่เมืองใหญ่ๆ เช่นกรุงจัมปา กรุงราชคฤห์ กรุงสาวัตถี เมืองสาเกต กรุงโกสัมพี กรุงพาราณสี เพราะในเมืองเหล่านี้ มีขัตติยมหาศาล พราหมณมหาศาล และคหบดีมหาศาล จำนวนมากจะได้จัดการบูชาพระสรีระของพระองค์ได้ อย่าปรินิพพานในเมืองเล็ก เมืองดอนเมืองกึ่งเช่นนี้เลย พระองค์จึงตรัสเล่าเรื่องที่เป็นโบราณคดีของกรุงกุสินาราให้ภิกษุทั้งหลายฟัง คือเรื่องพระเจ้ามโหสถ^{๒๔}

จากนั้นรับสั่งให้ท่านพระอานนท์ไปแจ้งข่าวแก่พวกเจ้ามัลละผู้ครองนครกุสินาราได้ทรงทราบว่า พระองค์เสด็จมาประทับที่สาละวัน และจะเสด็จดับขันธปรินิพพานในคืนนั้น ท่านพระอานนท์ทูลรับสนองพระดำรัสแล้วเข้าไปยังหอประชุมของพวกเจ้ามัลละถวายพระพรให้ทรงทราบ พวกเจ้ามัลละพร้อมพระประยูรญาติจึงเข้าเฝ้าถวายอภิวาทพระผู้มีพระภาคตามลำดับราชตระกูลจนครบถ้วนในเวลาปฐมยามแห่งคืนนั้น

ตอนที่ ๓๗-๓๘

ต่อมาสุภัททปริพาชก ชาวเมืองกุสินารา ทราบข่าวนี้จึงมาขอเฝ้า เมื่อได้ฟังพระธรรมเทศนาโดยย่อจากพระผู้มีพระภาคแล้ว ก็เกิดความเลื่อมใสขอบรรพชาอุปสมบท ทรงอนุญาตและทรงมอบหมายให้ท่านพระอานนท์จัดการบรรพชาอุปสมบทให้ ซึ่งถือเป็นภิกษุสาวกองค์สุดท้ายที่ทันเห็นพระผู้มีพระภาค

จากนั้น รับสั่งกับภิกษุทั้งหลายว่า “ธรรมและวินัยที่เราแสดงแล้ว บัญญัติแล้ว แก่เธอทั้งหลาย หลังจากเราล่วงลับไปก็จะเป็นศาสดาแก่เธอทั้งหลาย” แล้วรับสั่งเรื่องอื่นๆ อีก ๒ เรื่อง คือ

^{๒๔} มโหสถสันนะ ดูรายละเอียดในภาคผนวก

การใช้คำว่า **อาวุโสและกันเต** เรื่องการลงพรหมทัณฑ์แก่ท่านพระฉันทะ ในที่สุดทรงเปิดโอกาสให้ ภิกษุทั้งหลายทูลถามพระองค์ถึงเรื่องที่ยังสงสัย แต่ไม่มีผู้ใดทูลถามเลย จึงตรัสพระปัจฉิมวาจาว่า “ภิกษุทั้งหลายบัดนี้เราขอเตือนเธอทั้งหลายว่า สังฆารทั้งหลายมีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา เธอทั้งหลายจงทำหน้าที่ให้สำเร็จด้วยความไม่ประมาทเถิด”

ตอนที่ ๓๙

ครั้นตรัสพระปัจฉิมวาจานั้นแล้วก็เสด็จดับขันธปรินิพพานโดยกระบวนการดังนี้ ทรงเข้าปฐมฌาน ออกจากปฐมฌาน ทรงเข้าทุติยฌาน ออกจากทุติยฌาน ทรงเข้าตติยฌาน เป็นอย่างนี้เรื่อยไปจนถึงเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ออกจากสมาบัตินี้ แล้วทรงเข้าสัญญาเวทยิตนิโรธต่อไปทรงย้อนกลับ คือออกจากสัญญาเวทยิตนิโรธ แล้วเข้าเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติอีก ทรงปฏิบัติอย่างนี้จนถึงปฐมฌาน นับเป็นรอบที่ ๒ โดยอนุโลม ๑ รอบ และปฏิโลม ๑ รอบ ต่อจากนั้นทรงออกจากปฐมฌานเข้าทุติยฌาน ทรงออกจากทุติยฌานเข้าตติยฌาน ทรงออกจากตติยฌานเข้าจตุตถฌาน ทรงออกจากจตุตถฌานแล้วเสด็จดับขันธปรินิพพานและเกิดแผ่นดินไหว พร้อมกับมีกลองทิพย์ดังกึกก้องขึ้นเป็นสัญญาณบอกเหตุว่าได้เสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว

ตอนที่ ๔๐-๔๔

เป็นตอนบูชาพระพุทธสรีระของพวกเจ้ามัลละ ตอนท่านพระมหากัสสปะนำคณะเดินทางมาถึง ตอนถวายพระเพลิง ตอนแจกพระบรมสารีริกธาตุให้แก่ผู้แทนของแคว้นต่างๆ และตอนแคว้นต่างๆทำการบูชาพระบรมสารีริกธาตุและสร้างสถูปบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ ซึ่งมีรายละเอียดของแต่ละตอนชัดเจนอยู่แล้ว

จะเห็นว่าพระมหาปรินิพพานสูตร เป็นพระสูตรที่บันทึกเล่าเรื่องโดยประมวลลำดับเหตุการณ์และพระธรรมเทศนาทั้งหลายที่เกิดขึ้นในขบวนการแสดงธรรมครั้งสุดท้ายของพระพุทธองค์ จึงทำให้พระสูตรนี้เป็นพระสูตรที่ยาวที่สุด และผู้วิจัยมีความเห็นว่าเรื่องราวต่างๆที่เกิดขึ้นในพระสูตรนี้ถือเป็นพุทธกิจที่สำคัญและมีคุณค่ามหาศาล เพราะเป็นเสมือนการได้ทบทวนและตรัสสอนในหลักธรรมที่สำคัญก่อนเสด็จดับขันธปรินิพพาน จึงเห็นว่าควรศึกษาพระสูตรนี้โดยละเอียดเพื่อประโยชน์ในการนำมาใช้ในการดำเนินชีวิต โดยศึกษารายละเอียดในเหตุการณ์สำคัญที่เกิดขึ้นในมหาปรินิพพานสูตรที่เกี่ยวข้องกับการเตรียมตัวในวาระสุดท้ายของชีวิต ที่ปรากฏรายละเอียดดังนี้

ในการศึกษาที่ผู้วิจัยมีความประสงค์จะศึกษาเรื่องราวที่เป็นเหตุการณ์สำคัญที่ปรากฏในมหาปรินิพพานสูตร เพื่อวิเคราะห์การเตรียมความพร้อมของพระพุทธองค์ก่อนเสด็จดับขันธปรินิพพาน จึงสนใจรวบรวมเนื้อหา เหตุการณ์สำคัญที่เป็นจุดเริ่มต้นของการเตรียมพระองค์เพื่อดับขันธปรินิพพานจนถึงวาระพุทธปรินิพพาน ดังนี้

๒.๑.๑ พระผู้มีพระภาคทรงประชวรหนัก

พระพุทธเจ้าหลังจากตรัสรู้แล้ว ได้ทรงบำเพ็ญพุทธกิจเสด็จจาริกแสดงธรรมโปรดเวไนยสัตว์เป็นเวลา ๔๕ พรรษา ทรงมีพระชนมายุย่างเข้า ๘๐ พรรษา มีพระชราภาพมากแล้วข้อความที่ปรากฏในมหาปรินิพพานสูตรนั้นเป็นช่วงสุดท้ายแห่งพระชนมายุของพระองค์ซึ่งเสด็จจาริกอยู่ตามสถานที่ต่างๆ จนมาถึงเวฬุคาม ได้เกิดอาการพระประชวรอย่างรุนแรง ทรงมีทุกขเวทนาอย่างแสนสาหัสจนเจียนจะดับขันธปรินิพพาน พระองค์ทรงมีพระสติสัมปชัญญะ ทรงอดกลั้นไม่พรั่นพรึงทรงพระดำริว่า^{๒๕} “การที่เราไม่บอกผู้ปฏิบัติ ไม่อภิปุจฉาสงฆ์ปรินิพพานนั้น ไม่เหมาะแก่เรา ทางที่ดีเราควรใช้ความเพียรขับไล่อาพาธนี้ ดำรงชีวิตสังขารอยู่ต่อไป” จากนั้นพระผู้มีพระภาคทรงใช้ความเพียรขับไล่พระอาการประชวรนั้น ทรงดำรงพระชนมชีพ พระองค์ตั้งพระทัยจะบอกภิกษุผู้ปฏิบัติ บอกลาสงฆ์ก่อนจึงจะดับขันธปรินิพพาน หลังจากทรงหายจากพระประชวร หายจากพระอาการไข้ไม่นาน ได้เสด็จออกจากวิหารไปประทับนั่งบนพุทธอาสน์ที่ปูลาดไว้แล้วในร่มเงาพระวิหาร ท่านพระอานนท์เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ถวายอภิวาทแล้วนั่งในที่สมควร ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เมื่อข้าพระองค์ได้เห็นพระสุภาพของพระองค์แล้ว ได้เห็นพระองค์ทรงอดทนต่อทุกขเวทนาแล้ว ทำให้ร่างกายของข้าพระองค์อ่อนเปลี้ยประดุจคนเมา ข้าพระองค์รู้สึกมืดทุกด้านแม้ธรรม (ในที่นี้หมายถึงสติปัญญาน ๔) ก็ไม่ปรากฏแก่ข้าพระองค์อีกแล้ว เพราะพระอาการไข้ของพระผู้มีพระภาค แต่ข้าพระองค์ก็ยังเบาใจอยู่หน่อยหนึ่งว่า พระผู้มีพระภาคจะยังไม่ปรินิพพาน ตราบเท่าที่ยังไม่ได้ปรารภภิกษุสงฆ์แล้วตรัสพุทธพจน์แต่อย่างใดอย่างหนึ่ง”^{๒๖}

พระองค์ได้ตรัสกับพระอานนท์ว่า “อานนท์ ภิกษุยังจะหวังอะไรในพระองค์อีกเล่า ธรรมที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไม่มีในไม่มีนอก พระตถาคตไม่คิดว่า พระองค์เท่านั้นจักเป็นผู้บริหารภิกษุสงฆ์ต่อไป หรือว่าภิกษุสงฆ์จะต้องยึดพระองค์เท่านั้นเป็นหลัก บัดนี้ พระองค์เป็นผู้ชรา แก่ เฒ่า ล่วงกาลมานานผ่านวัยมามาก จน ๘๐ ปีร่างกายของพระองค์เป็นดุจเกวียนเก่าที่ใช้ไม่ไผ่ซ่อมแซม ที่ยังดูสบายก็เพราะทรงเข้าเจโตสมาธิที่ไม่มีนิมิต และเพราะดับเวทนาบางอย่างได้เท่านั้น”^{๒๗}

สิ่งทั้งปวงที่เกิดขึ้นมาในโลกนี้ ย่อมมีความแตกดับไปเป็นธรรมดา ไม่ยกเว้นอะไรทั้งสังขารที่มีใจครองและไม่มีใจครอง พระพุทธองค์ ทรงมีพระรูปกายที่งดงามด้วยมหาปฐิสลักษณ์และอนุพยัญชนะ ทรงมีกลุ่มธรรมเช่น ศีลขันธอันบริสุทธิ์โดยประการทั้งปวง ทรงบรรลุถึงความมีพระยศยิ่ง ทรงมีพระบุญญาธิการ ทรงมีพระกำลัง ทรงมีฤทธานุภาพ ทรงมีพระปัญญามาก หาบุคคลที่เสมอมิได้ ไม่มีใครที่จะเทียบเท่า ไม่มีใครเปรียบปาน ไม่มีใครที่จะเทียมทันทรงเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ก็ยังทรงแก่ ทรงเจ็บ และทรงระงับดับขันธไปตามกฎไตรลักษณ์ หลังจากพระพุทธองค์เสวยพระ

^{๒๕} ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๖๔/๑๐๙.

^{๒๖} ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๖๔/๑๑๐.

^{๒๗} ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๖๕/๑๑๐.

กระยาหารที่นายจุนทะถวายแล้วได้เกิดอาการพระประชวรอย่างรุนแรง ลงพระบังคนหนักเป็นพระโลหิตในที่สุดก็ได้เสด็จดับขันธปรินิพพาน

บุคคลเกิดมาแล้วที่จะรอดพ้นจากความแก่และความตายย่อมไม่มี แม้จะเป็นชาติตติยมหาศาล พราหมณ์มหาศาล คหบดีมหาศาล ก็ตาม แม้พระอรหันต์ที่สิ้นอาสวกิเลสแล้วร่างกายของพระอรหันต์ทั้งหลายก็เป็นสภาพแตกดับ ต้องทอดทิ้งไปเป็นธรรมดา ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสกับพระเจ้าปเสนทิโกศลในชาวมรณสูตร และอีกแห่งหนึ่งพระพุทธองค์ได้ตรัสกับพระเจ้าปเสนทิโกศลว่า “สัตว์ทั้งปวงมีความตายเป็นธรรมดา มีความตายเป็นที่สุด ไม่ล่วงพ้นความตายไปได้ ความแก่และความตายย่อมครอบงำพวกกษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ศูทรคนจันทาล และคนเทษยะ ไม่เว้นใครๆ”

สำหรับพระพุทธเจ้านั้น ตามที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา(อ้างในพระศรีวิสุทธิโกศล กิตติวัฒน์)^{๒๘} ทรงมีอาการพระประชวร เช่นบุคคลทั่วไป เช่น ช่วงปฐมโพธิกาล พระองค์ประทับที่วัดพระเวฬุวัน ได้ทรงบำเพ็ญพุทธกิจจนไม่มีเวลาพักผ่อน เมื่อทรงบำเพ็ญพุทธกิจตลอดทั้งวัน มีเวลาพักผ่อนน้อย พระองค์จึงเกิดอาการพระอุทรผูกมีอาการถ่ายไม่ออก เนื่องจากประทับนั่งนาน พระอานนท์เถระพุทธอุปัฏฐาก ได้ไปหาหมอชีวกโกมารภัจจ์แจ้งพระอาการของพระพุทธองค์ให้ทราบ ขอให้หมอชีวกโกมารภัจจ์ไปถวายพระโอสถบำบัดพระอาการพระอุทรผูก หมอชีวกโกมารภัจจ์ ได้จัดพระโอสถระบายไปถวายพระพุทธองค์ ซึ่งทำให้พระองค์ทรงขับถ่ายถึง ๓๐ ครั้งแล้วทรงมีพระอาการทางพระวรกายเป็นปกติ อาการพระประชวรครั้งนี้เนื่องมาจากทรงประทับนั่งนาน

นอกจากนี้พระองค์ยังเคยได้รับพระอาการบาดเจ็บเนื่องมาจากพระเวทที่ต้องการเป็นใหญ่คิดจะปกครองสงฆ์แทนพระพุทธเจ้า ได้กลิ้งก้อนหินหวังจะให้ตกทับพระพุทธองค์ สะเก็ดหินแตกจากก้อนหินก้อนใหญ่ตกลงมากระทบพระบาทของพระพุทธองค์จนห้อพระโลหิต ภิกษุทั้งหลายช่วยกันนำพระพุทธองค์ไปพักยังวัดอัมพวันของหมอชีวกโกมารภัจจ์ และหมอชีวกโกมารภัจจ์ก็ได้ไปถวายการรักษาพยาบาลจัดพระโอสถปรุงเครื่องยาต่างๆ ทาทั่วบริเวณพระบาทจนพระอาการห้อพระโลหิตหาย แผลหายสนิท จนทรงพระอาการสำราญ

ครั้งหนึ่ง พระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่พระเวฬุวัน กรุงราชคฤห์ ทรงพระประชวรพระอาการหนัก พระองค์ได้นิมนต์ให้พระมหาจุนทะสวดโพชฌงค์ ๗ ประการให้ทรงสดับ พอสวดจบพระพุทธองค์ทรงพอพระทัย ทรงหายจากอาการพระประชวร อรรถกถาและฎีกาได้อธิบายพระอาการอาพาธของพระพุทธเจ้าว่า “เนื่องมาจากพระวรกายสัมผัสกับละอองเกษรดอกไม้มีพิษที่พัดปลิวจากเชิงเขาแล้วเกิดอาการหนาวเย็นสั่นเทา”

^{๒๘} อ้างในพระศรีวิสุทธิโกศล(กิตติวัฒน์ พลวัน), “การศึกษาเชิงวิเคราะห์มหาปริณิพพานสูตร: ศึกษาเฉพาะกรณีการรักษาธรรมวินัย”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗).

พระพุทธองค์ยังทรงมีพระอาการปวดเมื่อยเช่นบุคคลทั่วไป ครั้งหนึ่ง พระองค์ทรงแสดงธรรมแก่พวกเจ้ามัลละกรุงปาวาจนเกือบสว่างเมื่อพวกเจ้ามัลละกราบทูลลากลับไป พระองค์เห็นว่าหมู่ภิกษุยังไม่ว่าง จึงมีรับสั่งให้พระสารีบุตรแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลายแทนพระองค์ เนื่องจากพระองค์ทรงพักเมื่อยพระปฤษฎางค์ เมื่อคราวที่พระพุทธองค์เสด็จไปโปรดพระญาติที่กรุงกบิลพัสดุ์ ก็ได้ทรงแสดงพระธรรมเทศนาโปรดพระญาติจนตลอดราตรีแล้วได้มีรับสั่งให้พระอานนท์แสดงธรรมโปรดพวกเจ้าศากยะต่อเนื่องจากพระองค์ทรงเมื่อยพระปฤษฎางค์ต้องการจะทรงพัก

อีกครั้งหนึ่ง พระพุทธองค์ประทับที่นิโครธาราม กรุงกบิลพัสดุ์ ได้ทรงแสดงธรรมโปรดพวกเจ้าศากยะทั้งหลายจนถึงยามที่ ๒ ทรงเห็นว่า ภิกษุทั้งหลายยังไม่ว่าง จึงรับสั่งให้พระมหาโมคคัลลานะแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลาย พระองค์ทรงเมื่อยพระปฤษฎางค์ จะทรงเหยียดพระปฤษฎางค์และอีกครั้งหนึ่ง พระพุทธองค์เสด็จจาริกไปในแคว้นโกศล ประทับที่ปลาสำนพุกพานิคม ทรงแสดงพระธรรมเทศนาแก่ภิกษุทั้งหลายสิ้นหลายราตรี ได้รับสั่งให้พระสารีบุตรแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลาย พระองค์ทรงเมื่อยพระปฤษฎางค์ จะทรงเอนพระปฤษฎางค์ เวลาพระพุทธองค์ประทับยืนนานๆ ก็ทรงปวดเมื่อย เช่น ครั้งหนึ่ง พระองค์ประทับที่พระเชตวัน กรุงสาวัตถี พระนันทกะได้แสดงธรรมให้ภิกษุทั้งหลายฟังที่หอดฉัน ช่วงเวลาเย็น พระพุทธองค์เสด็จไปที่หอดฉัน ได้ทรงยืนรอที่ซุ้มประตูภายนอกจนจบพระธรรมเทศนา แล้วทรงกระแอมเคาะประตูภิกษุทั้งหลายได้เปิดประตูรับ พระองค์ได้เสด็จไปประทับนั่งบนอาสนะแล้วตรัสกับพระนันทกะว่าท่านแสดงธรรมยาว ทรงคอยฟังอยู่ที่ซุ้มประตูจนจบรู้สึกเมื่อยหลัง

พระพุทธองค์กับพระอรหันต์ทั้งหลาย ทรงต่างจากประชาชนทั่วไป คือพระพุทธองค์ทรงมีแต่ความเจ็บไข้ทางพระวรกาย ไม่ทรงมีความเจ็บไข้ทางจิต สัตว์ทั้งมวลล้วนมีโรคทางกายจะน้อยหรือมาก ไม่มียกเว้น ทั้งปุถุชนจนกระทั่งพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ส่วนโรคทางจิตมีเฉพาะแก่ปุถุชนเท่านั้น ซึ่งไม่เว้นแม้แต่เวลาเพียงครู่เดียว แต่หมู่สัตว์ ผู้มีความเจ็บไข้ ได้อาศัยพระพุทธเจ้าแล้วทำให้ตนพ้นจากความเจ็บไข้ทางจิตได้ พระพุทธองค์ บางคราวทรงมีพระอาพาธทางพระวรกาย ได้ทรงอาศัยหมอชีวก โกมารภัจ ช่วยบำบัดรักษา จนมีพระอาการสำราญ พร้อมกันนั้น พระองค์ก็ทรงเป็นประจักษ์แก่แพทย์ผู้เชี่ยวชาญ เพราะทรงสามารถบำบัดความเจ็บป่วย คือกิเลสพร้อมทั้งอนุสัย ทรงตรวจดูอาการของโรค คือกิเลสของสัตว์ จากนั้นทรงแสดงธรรม คือทรงจัดธรรมโอสถบำบัดโรคกิเลสให้แก่เวไนยสัตว์ ดุจนายแพทย์ผู้เชี่ยวชาญ ตรวจดูอาการของโรคแล้วลงมือทำการบำบัดรักษาพยาบาล

สำหรับอาการที่พระพุทธองค์ทรงพระประชวร ที่ผู้วิจัยสำรวจ^{๒๙} ในขณะเขียนงานวิจัยนี้มีจำนวน ๖ ครั้ง คือ

^{๒๙} อ้างในพระศรีวิสุทธิโกศล(กิตติวัฒน์ พลวัน). “การศึกษาเชิงวิเคราะห์มหาปริณิพพานสูตร:ศึกษาเฉพาะกรณีการรักษารัตนวินัย”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗), หน้า ๒๐.

๑. ทรงพระประชวรมีพระอาการพระอุทรผูกถ่ายพระบังคนไม่ออก
๒. ทรงมีพระอาการข้อพระบาทหื้อพระโลหิตเนื่องจากถูกสะเก็ดหินกระทบ
๓. ทรงมีพระอาการปวดเมื่อยพระปฤษฎางค์หลายครั้ง
๔. ทรงพระประชวรหนัก มีอาการหนาวเย็นสั่นเทา
๕. ทรงปวดพระเศียรอย่างรุนแรง ทันทีที่ทราบข่าวว่าพวกศากยะพินาศ ย่อยยับไป
๖. พระองค์ประชวรอย่างรุนแรงลงพระบังคนหนักเป็นพระโลหิต แล้วดับขันธปริ

นิพพาน

คัมภีร์ขุททกนิกาย อปทานและอปทานอรรถกถา ได้เล่าอาการพระประชวรที่เกิดขึ้นแก่พระพุทธรองค์นั้นเนื่องมาจากกรรมในอดีตชาติว่าที่ทรงมีพระอาการข้อพระบาทหื้อพระโลหิตเนื่องจากถูกสะเก็ดหินกระทบ เพราะในอดีตชาติพระองค์ลี้ภัยหนีทัพน้องชายหวังจะให้ตาย

ทรงมีพระอาการปวดเมื่อยพระปฤษฎางค์ หลายครั้ง เนื่องจากในอดีตชาติ พระองค์เป็นนักมวยปล้ำจับนักมวยปล้ำคู่ต่อสู้โยนลงบนพื้นจนกระดูกสันหลังหัก

ที่ทรงปวดพระเศียรอย่างรุนแรง ทันทีที่ทราบข่าวว่าพวกศากยะพินาศย่อยยับไปเนื่องจากในอดีตชาติพระองค์เห็นเขาทุบหัวปลาแล้วเกิดความชอบใจ

ที่พระองค์ประชวรอย่างรุนแรงลงพระบังคนหนักเป็นพระโลหิต แล้วดับขันธปรินิพพาน เนื่องจากในอดีตชาติพระองค์เป็นหมอรักษาโรค ไม่พอใจที่ญาติคนไข้รายหนึ่งให้ทรัพย์สินน้อย จึงประกอบยาให้คนไข้กินจนกลายเป็นโลหิตถึงตาย

ผู้วิจัยมีความเห็นในประเด็นนี้ว่า พระพุทธรองค์กับพระอรหันต์ทั้งหลาย ทรงต่างจากประชาชนทั่วไป คือพระพุทธรองค์ทรงมีแต่ความเจ็บไข้ทางพระวรกาย ไม่ทรงมีความเจ็บไข้ทางจิต สัตว์ทั้งมวลล้วนมีโรคทางกายจะน้อยหรือมาก ไม่มียกเว้น ทั้งปุถุชนจนถึงพระอรหันต์สัมมาสัมพุทธเจ้า การเจ็บไข้ทางวรกายของพระพุทธรองค์ก็เป็นตามกฎธรรมชาติ คือมีความเสื่อมไปตามสภาพของสังขาร พระวรกายของพระพุทธรองค์ในขณะนั้นวัย ๘๐ ชันษา ประกอบกับมีความเจ็บไข้ถึงแม้ว่าจะได้รับการถวายการรักษาเป็นอย่างดีจากหมอชีวก โกมารภัจ ที่สามารถช่วยบำบัดรักษาพระพุทธรองค์จนมีพระอาการสำราญ ก็ยังมีอาจฝืนกฎธรรมชาติไปได้ ซึ่งพระพุทธรองค์ก็ทรงรับรู้ได้ว่า สภาพพระวรกายของพระองค์ในขณะนั้นไม่สามารถที่จะดำรงชีพอยู่ต่อ เพื่อบำเพ็ญพุทธกิจในอริยบททั้ง ๔ ต่อไปได้อีก ดังที่พระพุทธรองค์ทรงตรัสกับพระอานนท์ว่า “บัดนี้ พระองค์เป็นผู้ชรา แก่ เฒ่า ล่วงกาลมานานผ่านวัยมามาก จน ๘๐ ปีร่างกายของพระองค์เป็นดุจเกวียนเก่าที่ใช้ไม้ไผ่ซ่อมแซม ที่ยังดูสบายก็เพราะทรงเข้าเจโตสมาธิที่ไม่มีนิมิต และเพราะดับเวทนาบางอย่างได้เท่านั้น”^{๓๐}

^{๓๐} ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๖๕/๑๑๐.

๒.๑.๒ มารกราบทูลให้ปรินิพพาน

หลังจากที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงนิมิตโอกาสเรื่องที่พระองค์ทรงเจริญอิทธิบาทแล้วจะทรงมีพระชนมายุอยู่ได้ตลอดกับ เพื่อให้พระอานนท์กราบทูลอาราธนาให้ดำรงอยู่ แต่พระอานนท์ถูกมารคลอใจ จึงมิได้ทูลอาราธนา เมื่อพระอานนท์ไม่ทูลอาราธนา พระพุทธองค์จึงรับสั่งให้ท่านออกไป ซึ่งท่านก็ได้หลีกไปอยู่ที่โคนไม้ไม่ห่างจากพระพุทธองค์ มารจึงได้เข้ามาทูลขอให้พระพุทธองค์ปรินิพพาน โดยอ้างถึงพระดำรัสที่พระพุทธองค์ได้ตรัสกับตนว่า “พระองค์จะยังไม่ปรินิพพาน ตราบเท่าที่ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุณีทั้งหลาย อุบาสกทั้งหลาย อุบาสิกาทั้งหลาย ผู้เป็นสาวกสาวิกาของพระองค์ ยังไม่เฉียบแหลม ไม่ได้รับการแนะนำไม่แก่ล้า ไม่เป็นพหูสูต ไม่ทรงธรรม ไม่ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ไม่ปฏิบัติตามธรรม เรียนกับอาจารย์ของตนแล้วยังบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย ทำให้ง่าย ไม่ได้ ยังแสดงธรรมมีปาฏิหาริย์ปราบปรามไม่ได้” บัดนี้พระสาวกสาวิกาของพระองค์ มีคุณสมบัติตามที่พระองค์ทรงต้องการแล้ว ขอจงปรินิพพานเถิด และอ้างถึงพระดำรัสที่พระพุทธองค์ได้ตรัสกับตนว่า พระองค์จะยังไม่ปรินิพพาน ตราบเท่าที่พรหมจรรย์คือศาสนาของพระองค์ ยังไม่บริบูรณ์ กว้างขวาง แพร่หลาย รู้จักกันโดยมาก มันคงดี จนกระทั่งเทวดาและมนุษย์ประกาศได้ดี” มารก็ได้กราบทูลว่า ศาสนาของพระองค์บริบูรณ์ตามที่พระองค์ทรงต้องการแล้ว ขอจงปรินิพพานเถิด มารมาทวงสัญญาจากพระพุทธเจ้า เพราะพระองค์ได้ตรัสข้อความนี้เมื่อแรกตรัสรู้ขณะประทับอยู่ที่ต้นอชปาลนิโครธริมฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ตำบลอุรุเวลา บัดนี้ทุกสิ่งทุกอย่างเป็นดังที่พระพุทธองค์เคยรับสั่งกับมารแล้ว คือพระสาวกสาวิกาก็มีคุณสมบัติตามที่พระพุทธองค์ทรงต้องการ

พรหมจรรย์ คือพระศาสนา จะชื่อว่าสำเร็จผลแพร่หลายกว้างขวางเป็นประโยชน์แก่ชนเป็นอันมาก เป็นปีกแผ่นถึงขั้นที่ว่าเทวดาและมนุษย์ประกาศไว้ดีแล้ว ต่อเมื่อมีองค์ประกอบต่อไปนี้ครบถ้วนคือ^{๓๑}

๑. องค์พระศาสดาเป็นเถระ รัตตัญญู ล่วงกาลผ่านมาโดยลำดับ

๒. มีภิกษุสาวกที่เป็นเถระ มีความรู้เชี่ยวชาญ ได้รับการฝึกฝนอบรมอย่างดี แก่ล้า กล้า อจหาญ บรรลุธรรมอันเกษมจากโยคะ สามารถแสดงธรรมให้เห็นผลจริงจาง คำราบปรปวาท (ลัทธิที่ขัดแย้งหรือวาทะฝ่ายตรงข้าม)ที่เกิดขึ้นให้สำเร็จเรียบร้อยถูกต้องตามหลักธรรมและมีภิกษุสาวกชั้นปุนกลางและชั้นนวกะ ที่มีความสามารถเช่นเดียวกันนั้น

๓. มีภิกษุณีสาวิกา ชั้นปุนกลางและชั้นนวกะที่มีความสามารถเช่นเดียวกันนั้น

๔. มีอุบาสก ทั้งประเภทพรหมจารีและประเภทครองเรือนเสวยกามสุขมีความสามารถเช่นเดียวกันนั้น

^{๓๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรมฉบับปรับปรุง, พิมพ์ครั้งที่ ๓๙, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๓๕.

๕. มีอุปาสิกา ทั้งประเภทพรหมจารีณีและประเภทครองเรือนเสวยกามสุขมี
ความสามารถเช่นเดียวกันนั้น

ซึ่งอรรถกถาและฎีกา^{๓๒} ได้อธิบายคุณสมบัติของสาวกสาวิกาตามพระพุทธประสงค์ว่า “ที่ว่าเป็นผู้เยียบแหลมได้รับการแนะนำ” หมายถึง เป็นผู้เยียบแหลมด้วยอำนาจแห่งมรรค เพราะแห่งตลอดสัจจะ ได้รับการแนะนำจนถอนกิเลสทั้งหลายได้ด้วยมรรค มีความแก่กล้า เป็นพหูสูตรเพราะได้สดับคำสั่งสอนมาก ทรงจำคำสั่งสอนได้ ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม คือปฏิบัติวิปัสสนาที่สมควรแก่ อริยธรรมปฏิบัติตามธรรม คือดำเนินสู่ปฏิบัติที่สมควร เรียนกับอาจารย์ของตนแล้วสามารถสั่งสอน ได้อย่างมีปาฏิหาริย์ หมายถึงสั่งสอนจนนำผู้รับคำสั่งสอนออกจากทุกข์ได้ปราบปรามได้ คือหัก รานปรมาภิวัตน์ได้สมเหตุสมผลด้วยเหตุและอุทาหรณ์ ดำรงหลักคำสอนของตนไว้ได้ ที่กล่าวมานี้คือ คุณสมบัติของพระสาวกสาวิกาที่พระพุทธองค์ทรงพระประสงค์ คุณสมบัตินี้พระสาวกทั้งหลายได้ พากเพียรพยายามกระทำให้มีขึ้นในตนเองเป็นลำดับมาจนถึงปัจจุบัน นอกจากนี้อรรถกถาและฎีกา ได้อธิบายพระพุทธประสงค์ ประเด็นต่อมาของพระพุทธองค์ ซึ่งมารกราบทูลว่าเป็นดังที่ทรงประสงค์ แล้วไว้ว่าพรหมจรรย์คือศาสนานี้รวมเอาไตรสิกขาเข้าไว้ คืออภิสัสสิกขา อภิจิตตสิกขา และอภิปญญา สิกขา บริบูรณ์ คือสำเร็จผลด้วยการที่ภิกษุทั้งหลายได้บรรลุฉานกวางขวางคือถึงความเจริญ แพร่หลายไปตั้งมั่นในทิศานุทิศ ประชาชนจำนวนมากรู้แห่งตลอด ด้วยอำนาจที่ชนจำนวนมากบรรลุ ธรรม หรือเกื้อกูลแก่ชนจำนวนมาก มันคงดี คือถึงความเป็นปึกแผ่นโดยประการทั้งปวง จนกระทั่ง เทวดาและมนุษย์ประกาศได้ดี คือเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ที่เป็นวิญญูชนเท่าที่มีทั้งหมดนั้นประกาศ คำสั่งสอนงามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง และงามในที่สุด ที่กล่าวมานี้ คือความที่พรหมจรรย์ ถึง ความเจริญ แพร่หลายมันคง ได้รับการประกาศเผยแผ่เป็นอย่างดี ซึ่งช่วงนั้นก็เป็ดังที่พระพุทธองค์ ทรงต้องการ ดังนั้นเมื่อมารมารกราบทูลทวงสัญญา “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาคโปรด ปรีณิพพานในบัดนี้ ขอพระสุคตโปรดปรีณิพพานเถิด เวลานี้เป็นเวลาปรีณิพพานของพระผู้มีพระภาค” เมื่อมารทูลอาราธนาอย่างนี้ พระผู้มีพระภาคได้ตอบมารผู้มีบาปว่า

“มารผู้มีบาปท่านจงอย่ากังวลไปเลยอีกไม่นาน การปรีณิพพานของตถาคตจะมีจากนี้ไป
อีก ๓ เดือน ตถาคตจะปรีณิพพาน”

มารในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

พระพุทธศาสนาจัดแบ่งมารออกเป็น ๕ ประเภท^{๓๓} คือ ชันธมาร กิเลสมาร อภิสังขารมาร มัจจุมาร และเทวปุตตมาร ซึ่งมารแต่ละประเภทล้วนเป็นเหตุทำให้บุคคลข้องติด หลงใหลประมาทมัว

^{๓๒} อ่างในพระศรีวิสุทธิโกศล (กิตติวัฒน์ พลวัน). “การศึกษาเชิงวิเคราะห์มหาปรีณิพพานสูตร: ศึกษา เฉพาะกรณีการรักษาระธรรมวินัย”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหา จุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗), หน้า ๒๔.

^{๓๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*, หน้า ๖๒.

เมา เพลิดเพลิน หลงเข้าใจผิดคิดว่าสิ่งเหล่านี้เป็นสุขที่ยั่งยืน เพียงแต่ หาสุขอื่นที่ยิ่งกว่านี้ไม่มี ทำให้ขาดสติปัญญาที่จะคิดค้นหาวิธีที่จะเปลี่ยนตนออกจากอำนาจของมาร จำต้องเวียนเกิดเวียนตายอยู่ในวัฏสงสารอย่างไม่มีที่สิ้นสุด

ศาสตราจารย์พิเศษ เสถียรพงษ์ วรรณปก ราชบัณฑิต ได้แสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับมารไว้ในหนังสือคำบรรยายพระไตรปิฎกดังนี้^{๓๔} มารที่กล่าวถึงในมหาปรินิพพานสูตรนี้คือวสวัตติมารเป็นพญามารหรือเจ้าแห่งมารทั้งหลาย ครองอยู่บนสวรรค์ชั้นที่ ๖ คือ ชั้นปรนิมมิตวสวัตติ เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงพระประจักษ์ มารจึงได้โอกาสเข้าเฝ้ากราบทูลอาราธนาให้พระพุทธร่องค์เสด็จดับขันธปรินิพพานพระองค์ได้ตรัสตอบรับมารไปว่าอีกไม่นานพระองค์จะปรินิพพาน ความจริง มารนี้ได้กราบทูลขอให้พระพุทธร่องค์ดับขันธปรินิพพานมาตั้งแต่แรกตรัสรู้แล้ว แต่พระองค์ไม่ทรงรับอาราธนาทรงต้องการให้บริษัทฉลาดเฉียบแหลม แก่กล้า สามารถ ก่อนจึงจะปรินิพพาน มารผู้นี้ ได้ติดตามรบกวนพระพุทธร่องค์มาตลอดระยะเวลา ดังนี้

๑. สมัยบำเพ็ญบารมีเป็นพระโพธิสัตว์

สมัยที่พระพุทธเจ้าเสวยพระชาติเป็นพระโพธิสัตว์เกิดเป็นเศรษฐีชาวกรุงพาราณสีสร้างโรงงาน ๖ แห่ง บริจาคทานทุกวัน ได้มีพระปัจเจกพุทธเจ้าออกจากนิโรธสมาบัติซึ่งท่านเข้ามาเป็นเวลา ๗ วัน ได้มาบิณฑบาต ท่านเศรษฐีก็เตรียมจะใส่บาตร วสวัตติมาร พอทรว่าเศรษฐีจะใส่บาตร พระปัจเจกพุทธเจ้าก็โกรธจนตัวสั่น มารต้องการให้พระปัจเจกพุทธเจ้าอดอาหารปรินิพพาน และคิดจะทำให้เศรษฐีไม่มีโอกาสถวายทานแด่พระปัจเจกพุทธเจ้า จึงรีบมาขัดขวางพระโพธิสัตว์แต่ไม่สำเร็จ พญามารก็กลับไปยังที่อยู่ของตน

๒. สมัยที่เสด็จออกผนวช

สมัยที่พระพุทธร่องค์ยังทรงเป็นคฤหัสถ์ตัดพระทัยจากพระมเหสีพิมพาและพระโอรสราหุล เสด็จออกมหาภิเนษกรรม ณ ท้าวสววัตติมาร ได้มายืนขวางพระพักตร์ห้ามมิให้เสด็จออกผนวชบอกว่า “อีก ๗ วัน พระองค์จักได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ครองความเป็นใหญ่ในทวีปทั้ง ๔ “แต่พระองค์ได้ตรัสตอบมารว่า “ทรงทราบเรื่องนั้น แต่พระองค์ไม่ต้องการราชสมบัตินั้น ทรงต้องการตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า”

๓. สมัยที่เสด็จออกผนวชแล้ว

พญามารผู้นี้คอยจ้องหาโอกาสครอบงำจิตของพระมหาบุรุษตลอดเวลา ๖ ปีที่ทรงบำเพ็ญเพียร แต่ก็มองไม่เห็นข้อผิดพลาดอะไร พยายามติดตามขัดขวางการบำเพ็ญเพียรแต่ก็ทำอะไรไม่ได้ จนพระมหาบุรุษตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า แต่ได้ขู่พระมหาบุรุษว่า “คราวใดที่กามวิตกเป็นต้นเกิดขึ้นแก่ท่าน คราวนั้น ข้าพเจ้าจะเอามือตบตักศีรษะของท่าน” ก่อนพระมหาบุรุษจะตรัสรู้ พญามารผู้นี้กับ

^{๓๔} ศาสตราจารย์พิเศษ เสถียรพงษ์ วรรณปก ราชบัณฑิต, คำบรรยายพระไตรปิฎก, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภาและสถาบันหนังสือธรรม, ๒๕๕๓), หน้า ๖๑.

เสนาของตน ก็ยังพยายามมาขัดขวางจะไม่ให้พระมหาบุรุษตรัสรู้แต่ไม่สำเร็จ พ่ายแพ้ต่อบารมีของมหาบุรุษพากันหนีไป

๔. สมัยหลังจากตรัสรู้แล้วช่วงปฐมโพธิกาล

พระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่ต้นอชปาลนิโครธ มารก็ยังเข้ามาราบถูกล่อลวงพระพุทธองค์แปลงกายต่างๆ มาหลอกล่อต้องการจะให้พระพุทธองค์ทรงสะดุ้งกลัวมารนี้คอยหาโอกาสจนถึงปีที่ ๗ ก็ยังไม่ได้โอกาส ภายหลังได้เข้ากราบทูลดตอบกับพระพุทธเจ้า ในที่สุดมารยอมรับกับพระพุทธองค์ว่า ตนไม่สามารถเข้าใกล้พระพุทธเจ้าได้อีก ธิตาทั้ง ๓ ของมารคือนางตัณหา นางอรดี นางราคา เห็นบิดาชอบเสาะสอบถามทราบเรื่องก็อาสาจะไปใช้บ่วงมารจับพระพุทธเจ้ามาให้ ได้พากันไปยั่ววนพระพุทธเจ้าด้วยวิธีต่างๆ แต่ไม่สำเร็จพากันกลับไปหา มาร ผู้บิดาแล้วถูกบิดาไล่ไปอีก พระพุทธองค์เสด็จไปโปรดพวกปัญจวัคคีย์แล้วประทับที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน มารก็ยังเข้าไปกราบทูลก่อกวนว่า พระพุทธองค์ถูกบ่วงมารผูกไว้

๕. สมัยเริ่มแสดงธรรมโปรดเวไนยสัตว์

พระพุทธเจ้าได้แสดงธรรมโปรดเวไนยสัตว์ จนมีผู้เข้ามาบวชเป็นพระสาวกสำเร็จอรหัตตผล จำนวน ๖๐ รูปแล้วทรงส่งไปประกาศพระศาสนา พญามารได้มาเข้าเฝ้ากราบทูลพระพุทธองค์ว่า ทรงถูกบ่วงมารคล้องไว้ ถูกผูกด้วยเครื่องพันธนาการของมาร ไม่พ้นจากมารไปได้พระพุทธองค์ได้ตรัสตอบมารไปว่า พระองค์พ้นจากบ่วงมาร จากเครื่องพันธนาการของมารพระองค์กำจัดการเสียแล้ว มารได้ฟังเข้าก็เสียใจ หายตัวไป และอีกครั้งหนึ่งมารก็ได้มากราบทูลอย่างเดียวกัน พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสตอบเช่นครั้งแรก พระพุทธเจ้าเสด็จจาริกโปรดเวไนยสัตว์ จนไปประทับอยู่ที่พระเวฬุวัน มารก็ยังแปลงกายเป็นพญางูใหญ่ไปหลอกล่อพระพุทธองค์อีกพระพุทธองค์ทรงสำเร็จสี่หิสายพักผ่อน มารก็เข้าไปกราบทูลต่อว่า ประทับที่ภูเขาคิชฌกูฏช่วงกลางคืนประทับอยู่ที่กลางแจ้ง มารก็ไปกลิ้งหินก้อนใหญ่ให้ตกลงใกล้พระพุทธเจ้าต้องการจะให้สะดุ้งกลัว พระพุทธองค์เสด็จไปประทับที่พระเชตะวัน ประดิษฐานพระศาสนาในกรุงสาวัตถีมารก็ยังติดตามไปกราบทูลก่อกวนพระองค์ว่า คนมีบุตร มีโค มีกิเลส ย่อมเพลิดเพลินยินดี ถ้าไม่มีกิเลส จึงไม่เพลิดเพลินยินดี พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า คนที่มีสิ่งเหล่านั้น จะต้องเศร้าโศกมารก็เลยเสียใจหายตัวไป อีกครั้งหนึ่งพระพุทธเจ้าประทับที่ พระเชตะวัน มารเข้ามาราบทูลว่าตนจะเอาบ่วงมารที่อยู่ใจคล้องพระพุทธเจ้า พระองค์ตรัสว่า พระองค์กำจัดการแล้ว มารเสียใจหายตัวไปอีก

๖. สมัยทรงบำเพ็ญพุทธกิจ

เวลาพระพุทธเจ้าทรงบำเพ็ญพุทธกิจ แสดงธรรมโปรดภิกษุทั้งหลาย มารก็เข้าไปกราบทูลคัดค้านพระธรรมเทศนา เช่นพระพุทธองค์ตรัสสอนว่า คนมีอายุน้อย มารก็ว่ามีอายุยืนยาว พระองค์สอนว่า คนมีชีวิตอยู่ได้นานก็เพียง ๑๐๐ ปี มารก็ว่าชีวิตยังไม่ดับไปง่ายๆ พระพุทธองค์ประทับอยู่กับบริษัทหมู่ใหญ่ มารก็อิจฉาเข้าไปหาพระพุทธเจ้าเพื่อให้บริษัทเข้าใจผิด กราบทูลทำทนายว่า พระองค์

แสดงธรรมอย่างองอาจ ผู้ที่จะต่อสู้กับพระองค์ก็ยังมี พระองค์เข้าพระทัยว่าพระองค์ทรงมีชัยชนะหรือ พระพุทธองค์ก็ได้ตรัสโต้ตอบไปจนमारเสียใจหายตัวไป พระพุทธองค์เสด็จจาริกโปรดเวไนยสัตว์ ประทับที่หมู่บ้านพราหมณ์เอกสาลา มารก็เข้าไปกราบทูลก่อกวนว่า ธรรมที่พระองค์สั่งสอนไม่เข้าท่า บางครั้งมารเห็นว่าภิกษุทั้งหลายฟังพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าแล้วใส่น้ำมันกตังเจี๋ยฟัง มารก็แปลงกายเป็นโคเดินไปเพื่อจะเหยียบบาตรของภิกษุทั้งหลาย พวกภิกษุก็ร้องบอกกันว่า โคจะเหยียบบาตรแตก พระพุทธองค์ตรัสว่า นั่นไม่ใช่โค นั่นเป็นมาร

๗. สมัยพระพุทธองค์ทรงมีทุกข์เวทนา

ตอนที่พระพุทธเจ้าถูกสะเก็ดหินที่แตกจากก้อนหินที่พระเทวทัตกลิ้งใส่หวังจะให้ตกทับพระองค์แล้วเสด็จไปประทับที่มัททกุจฉิ ทรงมีทุกข์เวทนาอย่างกล้าแข็ง ทรงอดกลั้นทุกข์เวทนา มิได้ทรงเดือดร้อนพระทัย สำเร็จสี่หิไสยาอยู่ มารก็เข้ามากราบทูลว่า พระองค์นอนซึมเซาอยู่ พระองค์ได้ตรัสตอบไปจนमारเสียใจหายตัวไป

ความเห็นของผู้วิจัยเกี่ยวกับเรื่องมารที่มาทูลขอให้เสด็จดับขันธปรินิพพานจากการศึกษาค้นคว้าข้อมูลต่างๆ ผู้วิจัยมีความเห็นว่ามารที่กล่าวถึง ในมหาปรินิพพานสูตร ที่มาเตือนพระพุทธองค์ น่าจะเป็นอภิสังขารมาร มารอภิสังขาร^{๓๕}ได้แก่ความปรุ่งแต่งในที่นี้หมายถึงความปรุ่งแต่งทางใจ เจตนาความจงใจที่จะกระทำการต่างๆ ขณะนั้นพระพุทธองค์ทรงเห็นว่าพรหมจรรย์คือพระศาสนา สำเร็จผลแพร่หลายกว้างขวางเป็นประโยชน์แก่ชนเป็นอันมาก เป็นปึกแผ่นถึงความเจริญ แพร่หลายมั่นคง ได้รับการประกาศเผยแผ่เป็นอย่างดีจึงทรงรับคำกราบทูลของมาร กำหนดว่า อีก ๓ เดือนต่อจากนี้พระพุทธองค์จะทรงเสด็จดับขันธปรินิพพาน

๒.๑.๓ พระพุทธเจ้าทรงปลงพระชนมายุสังขาร^{๓๖}

คำว่าปลงอายุสังขาร^{๓๗} ภาษาลีว่า “อายุสงขาร โอสสขชิ”(ทรงสลัดปัจจัยเครื่องปรุ่งแต่งอายุ)หมายความว่าตกลงใจกำหนดการสิ้นอายุ หรือกำหนดพระทัยว่าจะปรินิพพาน

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ภูเขาคาสลา ป่ามทาวัว เขตกรุงเวสาลี ครั้นนั้นในเวลาเช้าพระผู้มีพระภาคทรงครองอันตรวาสก ถือบาตรและจีวร เสด็จเข้าไปยังกรุงเวสาลีเพื่อบิณฑบาต เสด็จกลับจากบิณฑบาตหลังจากเสวยพระกระยาหารเสร็จแล้ว รับสั่งเรียกท่านพระอาณนั

^{๓๕} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราชสกลมหาปรินายก, มาร ๕ คัดจากเทพอบรมจิต, [ออนไลน์] แหล่งที่มา : <http://www.dharma-gateway.com/monk/preach/somdej/sd-149.htm>, [๕ มกราคม ๒๕๕๙].

^{๓๖} ชุ.ช. (ไทย) ๒๕/๕๑/๒๗๙ - ๒๘๔.

^{๓๗} ศาสตราจารย์พิเศษ เสถียรพงษ์ วรรณปก ราชบัณฑิต, คำบรรยายพระไตรปิฎก, พิมพ์ครั้งที่ ๖ (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม , ๒๕๕๓), หน้า ๖๑.

มาตรัสว่า “อานนท์ เธอจงถือนิสีทนะ^{๓๘} เราจะเข้าไปพักกลางวันที่บ้านวาลเจตีย์” ท่านพระอานนท์ทูลรับสนองพระดำรัสแล้ว ถือนิสีทนะตามเสด็จพระผู้มีพระภาคไปข้างพระปฤษฎางค์

ครั้นพระผู้มีพระภาคเสด็จเข้าไปยังบ้านวาลเจตีย์ ประทับนั่งบนพุทธอาสน์ที่ปูลาดไว้ ได้ตรัสกับท่านพระอานนท์ดังนี้ว่า “อานนท์ กรุงเวสาลีนำรีนรมย์ อุเทนเจตีย์นำรีนรมย์ โคตมกเจตีย์นำรีนรมย์ สัตตัมพเจตีย์นำรีนรมย์ พหุปัตตเจตีย์นำรีนรมย์ สารันทเจตีย์นำรีนรมย์ ปาวาลเจตีย์นำรีนรมย์ อิทธิบาท ๔ ผู้ใดเจริญทำให้มากแล้ว ทำให้เป็นดุจยานแล้ว ทำให้เป็นที่ตั้งแล้วให้ตั้งมั่นแล้ว สัมผัสแล้ว บรรลutiแล้ว ผู้นั้นเมื่อมุ่งหวัง พึงดำรงอยู่ได้ ๑ กัปหรือเกินกว่า ๑ กัป

อิทธิบาท ๔ ตถาคตเจริญทำให้มากแล้ว ทำให้เป็นดุจยานแล้ว ทำให้เป็นที่ตั้งแล้ว ให้ตั้งมั่นแล้ว สัมผัสแล้ว บรรลutiแล้ว ตถาคตเมื่อมุ่งหวัง พึงดำรงอยู่ได้ ๑ กัป หรือเกินกว่า ๑ กัป”

เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงทำนิมิตที่ชัดเจน ทรงทำโอภาสที่ชัดเจนแม้อย่างนี้ท่านพระอานนท์ก็ไม่อาจจะรู้ทัน จึงไม่กราบทูลวิงวอนพระผู้มีพระภาคว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาคโปรดดำรงพระชนมชีพอยู่ตลอดกัป ขอพระสุคตโปรดดำรงพระชนมชีพอยู่ตลอดกัปเพื่อเกื้อแก่คนหมู่มาก เพื่อความสุขแก่คนหมู่มากเพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายเถิด พระพุทธเจ้าข้า” ทั้งนี้ เป็นเพราะท่านถูกมารดลใจ

แม้ครั้งที่ ๒ พระผู้มีพระภาคก็ได้ตรัสกับท่านพระอานนท์ดังนี้ว่า “อานนท์กรุงเวสาลีนำรีนรมย์ อุเทนเจตีย์นำรีนรมย์ โคตมกเจตีย์นำรีนรมย์ สัตตัมพเจตีย์นำรีนรมย์ พหุปัตตเจตีย์นำรีนรมย์ สารันทเจตีย์นำรีนรมย์ ปาวาลเจตีย์นำรีนรมย์ อิทธิบาท ๔ ผู้ใดเจริญทำให้มากแล้ว ทำให้เป็นดุจยานแล้ว ทำให้เป็นที่ตั้งแล้ว สัมผัสแล้ว บรรลutiแล้ว ผู้นั้นเมื่อมุ่งหวัง พึงดำรงอยู่ได้ ๑ กัป หรือเกินกว่า ๑ กัป อิทธิบาท ๔ ตถาคตเจริญ ทำให้มากแล้ว ทำให้เป็นดุจยานแล้ว ทำให้เป็นที่ตั้งแล้ว สัมผัสแล้ว บรรลutiแล้ว ตถาคตเมื่อมุ่งหวัง พึงดำรงอยู่ได้ ๑ กัปหรือเกินกว่า ๑ กัป”

เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงทำนิมิตที่ชัดเจน ทรงทำโอภาสที่ชัดเจนแม้อย่างนี้ท่านพระอานนท์ก็ไม่อาจจะรู้ทัน จึงไม่กราบทูลวิงวอนพระผู้มีพระภาคว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาคโปรดดำรงพระชนมชีพอยู่ตลอดกัป ขอพระสุคตโปรดดำรงพระชนมชีพอยู่ตลอดกัปเพื่อเกื้อกูลแก่คนหมู่มาก เพื่อสุขแก่คนหมู่มาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายเถิด พระพุทธเจ้าข้า” ทั้งนี้ เป็นเพราะท่านถูกมารดลใจ หลังจากนั้นพระผู้มีพระภาคได้ตรัสกับท่านพระอานนท์ดังนี้ว่า “อานนท์ไปเถิด เธอจงกำหนดเวลาที่สมควร ณ บัดนี้เถิด” ท่านพระอานนท์ทูลรับสนองพระดำรัสแล้วลุกจากอาสนะ ถวายอภิวาทพระผู้มีพระภาคทำประทักษิณแล้วนั่งที่โคนไม้ต้นหนึ่งซึ่งไม่ไกลจากพระผู้มีพระภาค

^{๓๘} นิสีทนะ หมายถึง ที่รองนั่งที่ทำด้วยแผ่นหนังสัตว์ (อง.อภฺรฺก.อ(ไทย). ๓/๗๐/๓๗๔).

ครั้นเมื่อท่านพระอานนท์จากไปไม่นาน มารผู้มีบาปได้เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้เจริญ บัดนี้ ขอพระผู้มีพระภาคโปรดปรินิพพานเถิด ขอพระสุคตโปรดปรินิพพานเถิดเวลานี้ เป็นเวลาปรินิพพานของพระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระวาจาขึ้นไว้ว่า

‘มารผู้มีบาป เราจะยังไม่ปรินิพพาน ตราบเท่าที่เหล่าภิกษุผู้เป็นสาวกของเรายังไม่เฉียบแหลม ไม่ได้รับการแนะนำ ไม่แก้แค้น ไม่บรรลุลุทธมนเป็นแดนเกษมจากโยคะ ไม่เป็นพหูสูต ไม่ทรงธรรม ไม่ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ไม่ปฏิบัติชอบยิ่ง ไม่ประพฤติตามธรรม เรียนกับอาจารย์ของตนแล้วแต่ก็ยังบอกแสดงบัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่ายไม่ได้ ยังแสดงธรรมมีปาฏิหาริย์ปราบปรามวาทที่เกิดขึ้นให้เรียบร้อยโดยชอบธรรมไม่ได้’

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เวลานี้ เหล่าภิกษุผู้เป็นสาวกของพระผู้มีพระภาคเป็นผู้เฉียบแหลม ได้รับการแนะนำ แก้แค้น บรรลุลุทธมนเป็นแดนเกษมจากโยคะ เป็นพหูสูต ทรงธรรม ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ปฏิบัติชอบยิ่ง ประพฤติตามธรรม เรียนกับอาจารย์ของตนแล้วบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนกทำให้ง่ายได้ แสดงธรรมมีปาฏิหาริย์ ปราบปรามวาทที่เกิดขึ้นให้เรียบร้อยโดยชอบธรรมได้

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ บัดนี้ ขอพระผู้มีพระภาคโปรดปรินิพพานเถิด ขอพระสุคตโปรดปรินิพพานเถิด เวลานี้ เป็นเวลาปรินิพพานของพระผู้มีพระภาค

พระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระวาจาขึ้นไว้ว่า ‘มารผู้มีบาป เราจะยังไม่ปรินิพพานตราบเท่าที่เหล่าภิกษุผู้เป็นสาวกของเรายังไม่เฉียบแหลม ไม่ได้รับการแนะนำไม่แก้แค้น ไม่บรรลุลุทธมนเป็นแดนเกษมจากโยคะ ไม่เป็นพหูสูต ไม่ทรงธรรม ไม่ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ไม่ปฏิบัติชอบยิ่ง ไม่ประพฤติตามธรรม เรียนกับอาจารย์ของตนแล้วแต่ก็ยังบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่าย ไม่ได้ ยังแสดงธรรมมีปาฏิหาริย์ ปราบปรามวาทที่เกิดขึ้นให้เรียบร้อยโดยชอบธรรมไม่ได้’

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เวลานี้ เหล่าภิกษุผู้เป็นสาวกของพระผู้มีพระภาค เป็นผู้เฉียบแหลม ได้รับการแนะนำ แก้แค้น บรรลุลุทธมนเป็นแดนเกษมจากโยคะ เรียนกับอาจารย์ของตนแล้วบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่ายได้แสดงธรรมมีปาฏิหาริย์ปราบปรามวาทที่เกิดขึ้นให้เรียบร้อยโดยชอบธรรมได้ ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ บัดนี้ ขอพระผู้มีพระภาคโปรดปรินิพพานเถิด ขอพระสุคตโปรดปรินิพพานเถิด เวลานี้เป็นเวลาปรินิพพานของพระผู้มีพระภาค

พระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระวาจาขึ้นไว้ว่า ‘มารผู้มีบาป เราจะยังไม่ปรินิพพานตราบเท่าที่เหล่าอุบาสกผู้เป็นสาวกของเรายังไม่เฉียบแหลม ไม่ได้รับการแนะนำ ไม่แก้แค้น ไม่บรรลุลุทธมนเป็นแดนเกษมจากโยคะ ไม่เป็นพหูสูต ไม่ทรงธรรม ไม่ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ไม่ปฏิบัติชอบยิ่ง ไม่ประพฤติตามธรรม เรียนกับอาจารย์ของตนแล้วแต่ก็ยังบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย

จำแนก ทำให้ง่ายไม่ได้ ยังแสดงธรรมมีปาฏิหาริย์ปราบปรามปรวาทที่เกิดขึ้นให้เรียบร้อยโดยชอบธรรมไม่ได้

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เวลานั้น เหล่าอุบาสกผู้เป็นสาวกของพระผู้มีพระภาคเป็นผู้เฉียบแหลม ได้รับการแนะนำ แก่ลัทธิ บวรลัทธิอันเป็นแดนเกษมจากโยคะ เป็นพหูสูตร ทรงธรรม ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ปฏิบัติชอบยิ่ง ประพฤติตามธรรม เรียนกับอาจารย์ของตนแล้วบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่ายได้ แสดงธรรมมีปาฏิหาริย์ปราบปรามปรวาทที่เกิดขึ้นให้เรียบร้อยโดยชอบธรรมได้ ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ บัดนี้ ขอพระผู้มีพระภาคโปรดปรินิพพานเถิด ขอพระสุตโปรดปรินิพพานเถิด เวลานั้น เป็นเวลาปรินิพพานของพระผู้มีพระภาค

พระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระวาจาว่า ‘มารผู้มีบาป เราจะยังไม่ปรินิพพานตราบเท่าที่เหล่าอุบาสกผู้เป็นสาวกของเรายังไม่เฉียบแหลม ไม่ได้รับการแนะนำ ไม่แก่ลัทธิ บวรลัทธิอันเป็นแดนเกษมจากโยคะ ไม่เป็นพหูสูตร ไม่ทรงธรรม ไม่ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ไม่ปฏิบัติชอบยิ่ง ไม่ประพฤติตามธรรม เรียนกับอาจารย์ของตนแล้วแต่ก็ยังบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่าย

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เวลานั้น เหล่าอุบาสกผู้เป็นสาวกของพระผู้มีพระภาคเป็นผู้เฉียบแหลม ได้รับการแนะนำ แก่ลัทธิ บวรลัทธิอันเป็นแดนเกษมจากโยคะ เป็นพหูสูตร ทรงธรรม ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ปฏิบัติชอบยิ่ง ประพฤติตามธรรม เรียนกับอาจารย์ของตนแล้วบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่ายได้ แสดงธรรมมีปาฏิหาริย์ปราบปรามปรวาทที่เกิดขึ้นให้เรียบร้อยโดยชอบธรรมได้ ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ บัดนี้ ขอพระผู้มีพระภาคโปรดปรินิพพานเถิด ขอพระสุตโปรดปรินิพพานเถิด เวลานั้น เป็นเวลาปรินิพพานของพระผู้มีพระภาค

พระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระวาจาว่า ‘มารผู้มีบาป เราจะยังไม่ปรินิพพานตราบเท่าที่พรหมจรรย์^{๓๔}นี้ของเรายังไม่เจริญ แพร่หลาย กว้างขวาง รู้กันโดยมากเป็นปึกแผ่น กระทั่งเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายประกาศได้ดีแล้ว’ ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เวลานั้น พรหมจรรย์ของพระผู้มีพระภาคเจริญ แพร่หลาย กว้างขวาง รู้กันโดยมากเป็นปึกแผ่น กระทั่งเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายประกาศได้ดีแล้ว ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ บัดนี้ ขอพระผู้มีพระภาคโปรดปรินิพพานเถิด ขอพระสุตโปรดปรินิพพานเถิด เวลานั้น เป็นเวลาปรินิพพานของพระผู้มีพระภาค”

เมื่อมารกราบทูลอย่างนี้แล้ว พระผู้มีพระภาคได้ตรัสตอบว่า “มารผู้มีบาปท่านจงชวนชวนน้อยเถิด ไม่นานนัก ตถาคตจะปรินิพพาน จากนั้นไปอีก ๓ เดือน ตถาคตจะปรินิพพาน”

^{๓๔} พรหมจรรย์ ในที่นี้หมายถึงศาสนพรหมจรรย์คือคำสั่งสอนในพระพุทธศาสนาทั้งสิ้นที่รวมลงในไตรสิกขา ได้แก่ศีล สมาธิ ปัญญา, (อง.อรรถก.อ. ๓/๗๐/๒๗๖, ขุ.อ.อ.๕๑/๓๕๐).

เวลานั้น พระผู้มีพระภาคทรงมีสติสัมปชัญญะ ทรงปลงพระชนมายุสังขาร^{๔๐} ปาวาลเจดีย์ คือทรงพิจารณาเห็นว่า บริษัท ๔ มีคุณสมบัติพร้อม และพรหมจริยะคือพระศาสนานี้ เจริญไพบูลย์ดีแล้ว จึงตกลงพระทัยว่าจะปรินิพพาน ครั้นพระผู้มีพระภาคทรงปลงพระชนมายุสังขารแล้ว ได้เกิดแผ่นดินไหวครั้งใหญ่ น่าสะพรึงกลัว ขนพองสยองเกล้า ทั้งกลองทิพย์ก็ดังกึกก้อง

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคนั้นทรงทราบเนื้อความนั้นแล้ว จึงทรงเปล่งอุทานนี้ในเวลานั้นว่า “มุนีละกรรมทั้งที่ชั่งได้ และชั่งไม่ได้ อันเป็นเหตุก่อกำเนิดเป็นเครื่องปรุงแต่งภพได้แล้ว ยินดีในภายใน มีใจมั่นคงทำลายกิเลสที่เกิดขึ้นในตนได้ เหมือนนักรบทำลายเกราะได้ ฉะนั้น”

เหตุที่ทำให้เกิดแผ่นดินไหวอย่างรุนแรง ๘ ประการ^{๔๑}

ลำดับนั้น ท่านพระอานนท์ได้มีความคิดดังนี้ว่า “น้าอัศจรรย์จริงไม่เคยปรากฏแผ่นดินไหวครั้งนี้น่าสะพรึงกลัว น่าสะพรึงกลัว ขนพองสยองเกล้า ทั้งกลองทิพย์ก็ดังกึกก้อง อะไรหนอแลเป็นเหตุ อะไรเป็นปัจจัยที่ทำให้เกิดแผ่นดินไหวอย่างรุนแรง จึงเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ถวายอภิวาทแล้วนั่ง ณ ที่สมควร ทูลถามพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ น้าอัศจรรย์จริงไม่เคยปรากฏ แผ่นดินไหวครั้งนี้ รุนแรงจริง แผ่นดินไหวครั้งนี้รุนแรงจริง น่าสะพรึงกลัว ขนพองสยองเกล้า ทั้งกลองทิพย์ก็ดังกึกก้อง อะไรหนอแลเป็นเหตุ อะไรเป็นปัจจัยที่ทำให้เกิดแผ่นดินไหวอย่างรุนแรง พระพุทธเจ้าข้า”

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “อานนท์ เหตุปัจจัย ๘ ประการนี้ทำให้เกิดแผ่นดินไหวอย่างรุนแรง”

เหตุปัจจัย ๘ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. มหาปฐพีที่ตั้งอยู่บนน้ำ น้ำตั้งอยู่บนลม ลมตั้งอยู่บนอากาศ เวลาที่ลมพายุพัดแรง ย่อมทำให้น้ำกระเพื่อม น้ำที่กระเพื่อม ย่อมทำให้แผ่นดินไหวตาม จึงทำให้แผ่นดินนี้ไหวสั่นสะเทือนเลื่อนลั่น

๒. สมณะหรือพราหมณ์ผู้มีฤทธิ์ มีความชำนาญทางจิต หรือเทพ ผู้มีฤทธิ์มาก มีอำนาจมาก ได้เจริญปฐวีสัญญาชนิดหน้อย แต่เจริญ อาโปสัญญาจนหาประมาณมิได้ จึงทำให้แผ่นดินนี้ไหวสั่นสะเทือนเลื่อนลั่น

๓. คราวที่พระโพธิสัตว์มีสติสัมปชัญญะ จุตินอกจากสวรรค์ชั้นดุสิต เสด็จลงสู่พระครรภ์ของพระมารดา แผ่นดินนี้ก็ไหวสั่นสะเทือนเลื่อนลั่น

^{๔๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ (ชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑), มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑, หน้า ๕๔๖.

^{๔๑} ที่.ม.(ไทย) ๑๐/๑๗๐/๑๑๗.

๔. คราวที่พระโพธิสัตว์มีสติสัมปชัญญะ ประสูติจากพระครรภ์ของพระมารดา แผ่นดินนี้ก็ไหวสั่นสะเทือน เลื่อนลั่น

๕. คราวที่ตถาคตตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ แผ่นดินนี้ก็ไหวสั่นสะเทือนเลื่อนลั่น

๖. คราวที่ตถาคตประกาศธรรมจักรอันยอดเยี่ยมให้เป็นไปแผ่นดินนี้ก็ไหวสั่นสะเทือนเลื่อนลั่น

๗. คราวที่ตถาคตมีสติสัมปชัญญะ ปลงอายุสังขาร แผ่นดินนี้ก็ไหว สั่นสะเทือนเลื่อนลั่น

๘. คราวที่ตถาคตปรินิพพานด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุ^{๔๒} (ดับกิเลสไม่มีเบญจขันธ์เหลือ คือสิ้นทั้งกิเลสและชีวิต) แผ่นดินนี้ก็ไหวสั่นสะเทือน เลื่อนลั่น

อานนท์ เหตุปัจจัย ๘ ประการนี้แล ที่ทำให้เกิดแผ่นดินไหวอย่างรุนแรง

๒.๑.๔ การเลือกสถานที่ดับขันธปรินิพพาน

ทรงแสดงมหาสุทฺถสสนสูตร^{๔๓}

เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสอย่างนี้แล้ว ท่านพระอานนท์ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคอย่าได้ปรินิพพานใน เมืองเล็ก เมืองดอน เมืองกึ่งเช่นนี้ เมืองใหญ่เหล่าอื่นยังมีอยู่ เช่น กรุงจัมปา กรุงราชคฤห์ กรุงสาวัตถี เมืองสาเกต กรุงโกสัมพี กรุงพาราณสี ขอพระผู้มีพระภาคโปรดปรินิพพานในเมืองเหล่านี้เถิด ชัตติยมหาศาล พราหมณมหาศาล คหบดีมหาศาล ผู้เลื่อมใสอย่างยิ่งในพระตถาคต มีอยู่มากในเมืองเหล่านั้น ท่านเหล่านั้นจะทำการบูชาพระสรีระของพระตถาคต”

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “อานนท์ เธออย่ากล่าวอย่างนั้น อย่าพูดอย่างนั้นว่า ‘กุสินรา เป็นเมืองเล็ก เมืองดอน เมืองกึ่ง’

อานนท์ เรื่องเคยมีมาแล้ว ได้มีพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่ามหาสุทฺถสสนะผู้ทรงธรรมครองราชย์โดยธรรม ทรงเป็นใหญ่ในแผ่นดิน มีมหาสมุทรทั้งสี่เป็นขอบเขต ทรงได้รับชัยชนะมีพระราชอาณาจักรมั่นคงสมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ กรุงกุสินรานั้นมีนามว่ากรุงกุสาวดี ได้เป็นราชธานีของพระเจ้ามหาสุทฺถสสนะ ด้านทิศตะวันออกและทิศตะวันตกยาว ๑๒ โยชน์ ด้านทิศเหนือและทิศใต้กว้าง ๗ โยชน์ กรุงกุสาวดีเป็นราชธานีที่เจริญรุ่งเรือง มีประชากรมาก มีพลเมืองหนาแน่น เศรษฐกิจดี เหมือนกับกรุงอาฬภกันทา ซึ่งเป็นราชธานีของทวยเทพที่เจริญรุ่งเรือง มีประชากรมาก มียักขหนาแน่น เศรษฐกิจดี

^{๔๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์** (ชำระ-เพิ่มเติมช่วงที่ ๑), มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑, หน้า ๔๙๐.

^{๔๓} ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๑๐/๑๕๘. (รายละเอียดในภาคผนวก).

อานนท์ กรุงกุสาวดีเป็นราชธานีที่อีกทีก็ครึกโครมเพราะเสียง ๑๐ ชนิด ทั้งวันทั้งคืน ได้แก่ เสียงช้าง เสียงม้า เสียงรถ เสียงกลอง เสียงตะโพน เสียงพิณ เสียงขั้บร้อง เสียงกังสดาล เสียงประโคมดนตรี และเสียงว่า ‘ท่านทั้งหลายโปรดบริโภคน้ำดื่ม เคี้ยวกิน’

ไปเกิด อานนท์ เธอจึงเข้าไปกรุงกุสินารา แจ้งแก่เจ้ามัลละทั้งหลาย ผู้ครองกรุงกุสินาราว่า “วาเสฏฐะทั้งหลาย พระตถาคตจะปรินิพพานในปัจฉิมยามแห่งราตรีนี้นี้ ท่านทั้งหลายจงรีบออกไป จงรีบออกไป จะได้ไม่เสียใจในภายหลังว่า ‘พระตถาคตปรินิพพานในเขตบ้านเมืองของพวกเรา พวกเรา(กลับ)ไม่ได้เฝ้าพระตถาคตเป็นครั้งสุดท้าย’” ท่านพระอานนท์ทูลรับสนองพระดำรัสแล้วครองอันตรวาสกถือบาตรและจีวรเข้าไปยังกรุงกุสินาราเพียงผู้เดียว

ผู้วิจัยมีความเห็นในประเด็นนี้ว่า การที่พระพุทธองค์ทรงมีพระสงฆ์จะเสด็จดับขันธปรินิพพานที่เมืองกุสินารา ด้วยทรงมีพระพุทธรูปประสงฆ์เลือกเมืองกุสินารา ถึงแม้ว่าจะเป็นเมืองเล็กๆ แต่ก็มีสถานที่ที่เป็นธรรมชาติ มีความสงบไม่พลุกพล่าน มีความเป็นธรรมชาติร่มรื่น น้ำรินรมย์ กล่าวคือสิ่งแวดล้อมมีความเป็นธรรมชาติร่มรื่น ใต้ต้นสาละ ๒ ต้นที่กำลังผลิดอกเต็มต้นบานสะพรั่งนอกฤดูร่วงหล่นโปรยปราย มีเสียงของกษัตริย์มัลละเตรียมไว้สำหรับพักผ่อน และมีอาณาเขตที่สามารถติดต่อกับเมืองอื่นๆได้สะดวก นอกจากนี้ ยังทรงมีพุทธรูปเมตตาแก่เหล่ามัลละกษัตริย์เจ้าผู้ครองนครกุสินารา ได้มาเฝ้าพระองค์เป็นครั้งสุดท้ายโดยมอบหมายให้พระอานนท์ไปแจ้งข่าวพระองค์จะปรินิพพาน

๒.๑.๕ การทอดพระเนตรกรุงเวสาลีอย่างข้างมอง^{๔๔}

ครั้นในเวลาเช้า พระผู้มีพระภาคทรงครองอันตรวาสกถือบาตรและจีวร เสด็จเข้าไปยังกรุงเวสาลีเพื่อบิณฑบาต เมื่อเสด็จกลับจากบิณฑบาต ภายหลังเสวยพระกระยาหารเสร็จแล้ว ทอดพระเนตรกรุงเวสาลีอย่างข้างมอง^{๔๕} รับสั่งเรียกท่านพระอานนท์มาตรัสว่า “อานนท์ การเห็นกรุงเวสาลีครั้งนี้ เป็นครั้งสุดท้ายของตถาคต มาเกิด อานนท์ เราจะเข้าไปยังภัณฑุกามกัน” ท่านพระอานนท์ทูลรับสนองพระดำรัสแล้ว

พระผู้มีพระภาคพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ เสด็จถึงภัณฑุกาม ประทับอยู่ที่ภัณฑุกามนั้น รับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เพราะไม่รู้แจ้งแทงตลอดธรรม ๔ ประการ เราและเธอทั้งหลายจึงเที่ยวเร่ร่อนไปตลอดกาลยาวนานอย่างนี้

^{๔๔} ทิม.(ไทย)๑๐/๑๘๖/๑๓๒

^{๔๕} อย่างข้างมอง หมายถึงทรงหันพระองค์กลับหลังอย่างที่เราข้างมอง คือ พยายามมองข้างหลัง ต้องหันกลับทั้งตัวฉันใด พระผู้มีพระภาคก็ฉันนั้น เพราะพระอริยเจ้าพระศอกเป็นขึ้นเดียวกัน ไม่มีข้อต่อจึงไม่อาจจะเอี้ยวพระศอกมองข้างหลังได้ แต่จะไม่เหมือนกับข้างมอง เพราะมีพุทธานุภาพ จึงทำให้แผ่นดินนี้หมุนไปเหมือนกับแป้น (กุลาลจก) โดยทำพระผู้มีพระภาคให้มีหน้าตรงต่อกรุงเวสาลี (ทิม.อ.(ไทย) ๑๘๖/๑๖๘).

ธรรม ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. เพราะไม่รู้แจ้งแทงตลอดอริยศีล เราและเธอทั้งหลายจึงเที่ยวเร่ร่อนไปตลอดกาลยาวนานอย่างนี้

๒. เพราะไม่รู้แจ้งแทงตลอดอริยสมาธิ เราและเธอทั้งหลายจึงเที่ยวเร่ร่อนไปตลอดกาลยาวนานอย่างนี้

๓. เพราะไม่รู้แจ้งแทงตลอดอริยปัญญา เราและเธอทั้งหลายจึงเที่ยวเร่ร่อนไปตลอดกาลยาวนานอย่างนี้

๔. เพราะไม่รู้แจ้งแทงตลอดอริยวิมุตติ เราและเธอทั้งหลายจึงเที่ยวเร่ร่อนไปตลอดกาลยาวนานอย่างนี้

“ภิกษุทั้งหลาย เราและเธอทั้งหลายได้รู้แจ้งแทงตลอดอริยศีล เราและเธอทั้งหลายได้รู้แจ้งแทงตลอดอริยสมาธิ เราและเธอทั้งหลายได้รู้แจ้งแทงตลอดอริยปัญญา เราและเธอทั้งหลายได้รู้แจ้งแทงตลอดอริยวิมุตติ เราและเธอทั้งหลายถอนภวตัณหาได้แล้ว ภวเนตติสิ้นไปแล้ว บัดนี้ภพใหม่ไม่มีอีก”

พระผู้มีพระภาคผู้สุคตศาสดาได้ตรัสเวทยากรณภาษิตนี้แล้ว จึงได้ตรัสคาถาประพันธ์ต่อไปอีกว่า

“ศีล สมาธิ ปัญญา และวิมุตติ อันยอดเยี่ยม

ธรรมเหล่านี้ พระโคตมผู้มียศตรัสรู้แล้ว

ดังนั้น พระพุทธเจ้าจึงตรัสบอกธรรม

แก่ภิกษุทั้งหลายเพื่อความรู้ยิ่ง

พระศาสดา ทรงทำที่สุดแห่งทุกข์

มีพระจักขุ ปรินิพพานแล้ว”

ได้ยินว่า พระผู้มีพระภาคเมื่อประทับอยู่ที่ภันฑुकาม ทรงแสดงธรรมมีกถาเป็นอันมากแก่ภิกษุทั้งหลายอย่างนี้ว่า “ศีลมีลักษณะอย่างนี้ สมาธิมีลักษณะอย่างนี้ ปัญญามีลักษณะอย่างนี้ สมาธิอันบุคคลอบรมโดยมีศีลเป็นฐาน ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก ปัญญาอันบุคคลอบรมโดยมีสมาธิเป็นฐาน ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก จิตอันบุคคลอบรมโดยมีปัญญาเป็นฐาน ย่อมหลุดพ้นโดยชอบจากอาสวะทั้งหลาย คือ กามาสวะ ภวาสวะ และอวิชชาสวะ”

ประเด็นการกลับหลังหันมามองกรุงเวสาลีเป็นครั้งสุดท้ายของพระพุทธองค์ ผู้วิจยมีความเห็นว่า เป็นการมองอย่างมีนัย ในที่นี้ผู้วิจยเห็นว่าเพื่อเป็นการล่ำลากันเป็นครั้งสุดท้าย เพราะต่อจากนี้จะไม่มีโอกาสได้กลับมาเห็นได้อีก หากจะวิเคราะห์ให้ลึกในรายละเอียดลงไป ผู้วิจยสนใจวิเคราะห์ในแง่ความหมายของการกลับหลังหันมามองให้เต็มตา เป็นการมองเมืองเวสาลีที่มีความหมายลึกซึ้งแฝงอยู่ เพราะเมืองเวสาลี มีความสำคัญมาตั้งแต่สมัยก่อนพุทธกาล โดยเป็นเมืองหลวงแห่งแคว้นที่มีความเจริญรุ่งเรืองมากแคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖ แคว้นของชมพูทวีป พระพุทธองค์

เคยเสด็จมาที่เวสาลีหลายครั้ง แต่แต่ละครั้งจะทรงประทับที่ภูฏาคารศาลาปามหาวันเป็นส่วนใหญ่ และที่ภูฏาคารศาลานี้เอง ที่เป็นที่ๆ พระพุทธองค์ทรงอนุญาตให้พระนางมหาปชาบดีโคตมีเถรี พร้อมกับบริวาร สามารถอุปสมบทเป็นภิกษุณีได้เป็นครั้งแรกในโลก และในการเสด็จครั้งสุดท้ายของพระพุทธองค์ พระองค์ได้ทรงรับสวนมะม่วงของนางอัมพปาลี นางคณิกาประจำเมืองเวสาลี ซึ่งนางได้อุทิศถวายเป็นอารามในพระพุทธศาสนา^{๔๖}

๒.๑.๖ เสด็จไปยังควงไม้สาละทั้งคู่^{๔๗}

ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกท่านพระอานนท์มาตรัสว่า “มาเถิด อานนท์ เราจะข้ามไปยังฝั่งโน้นแห่งแม่น้ำหิรัญยวดี ตรงสาละวันของพวกเจ้ามัลละอันเป็นทางเข้ากรุงกุสินารากัน” ท่านพระอานนท์ทูลรับสนองพระดำรัสแล้ว พระผู้มีพระภาคพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ เสด็จไปยังฝั่งโน้นแห่งแม่น้ำหิรัญยวดี ตรงสาละวันของพวกเจ้ามัลละ อันเป็นทางเข้ากรุงกุสินารา แล้วรับสั่งเรียกท่านพระอานนท์มาตรัสว่า “อานนท์ เธอช่วยตั้งเตียง ระหว่างต้นสาละทั้งคู่หันด้านศีรษะไปทางทิศเหนือ เราเหน็ดเหนื่อยจะนอนพัก” ท่านพระอานนท์ทูลรับสนองพระดำรัสแล้วตั้งเตียงระหว่างต้นสาละทั้งคู่หันด้านพระเศียรไปทางทิศเหนือ

ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคทรงสำเร็จสัทโสภาโดยพระปรีศ์วเปื้องขวา ทรงซ้อนพระบาท เหลื่อมพระบาท ทรงมีสติสัมปชัญญะ

เวลานั้น ต้นสาละทั้งคู่ผลิดอกนอกฤดูกาลบานสะพรั่งเต็มต้น ดอกสาละเหล่านั้นร่วงหล่นโปรยปรายตกต้องพระสรีระของพระตถาคตเพื่อบูชาพระตถาคตดอกมณฑารพอันเป็นทิพย์ก็ร่วงหล่นจากอากาศโปรยปรายตกต้องพระสรีระของพระตถาคตเพื่อบูชาพระตถาคต จุณแห่งจันทน์อันเป็นทิพย์ก็ร่วงหล่นจากอากาศ โปรยปรายตกต้องพระสรีระของพระตถาคตเพื่อบูชาพระตถาคต ดนตรีทิพย์ก็บรรเลงในอากาศเพื่อบูชาพระตถาคต ทั้งสังคีตทิพย์ก็บรรเลงในอากาศเพื่อบูชาพระตถาคต

ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกท่านพระอานนท์มาตรัสว่า “อานนท์ต้นสาละทั้งคู่ผลิดอกนอกฤดูกาลบานสะพรั่งเต็มต้น ดอกสาละเหล่านั้นร่วงหล่น โปรยปรายตกต้องสรีระของตถาคตเพื่อบูชาตถาคต ดอกมณฑารพอันเป็นทิพย์ก็ร่วงหล่นจากอากาศโปรยปรายตกต้องสรีระของตถาคตเพื่อบูชาตถาคต จุณแห่งจันทน์อันเป็นทิพย์ก็ร่วงหล่นจากอากาศโปรยปรายตกต้องสรีระของตถาคตเพื่อบูชาตถาคต ดนตรีทิพย์ก็บรรเลงในอากาศเพื่อบูชาตถาคต ทั้งสังคีตทิพย์ก็บรรเลงในอากาศเพื่อบูชาตถาคต ตถาคตจะชื่อว่าอันบริษัทสักการะ เคารพ นับถือ บูชา นอบน้อม ด้วยเครื่องสักการะเพียงเท่านี้ก็หาไม่ ผู้ใดไม่ว่าจะเป็นภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก หรืออุบาสิกา เป็นผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ปฏิบัติชอบ ปฏิบัติตามธรรมอยู่ ผู้นั้นชื่อว่าสักการะ เคารพ นับถือ บูชา นอบน้อม ด้วยการบูชาอย่าง

^{๔๖} ทิม.(ไทย)๑๐/๑๘๖/๑๓๒.

^{๔๗} ทิม.(ไทย) ๑๐/๑๙๘/๑๔๗-๑๔๘.

ยอดเยี่ยม ฉะนั้น อานนท์ เธอทั้งหลายพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า ‘เราจะเป็นผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ปฏิบัติชอบ ปฏิบัติตามธรรมอยู่’ อานนท์ เธอทั้งหลายพึงสำเหนียกอย่างนี้แล”

ความเห็นของผู้วิจยในประเด็นนี้คือ การแสดงความเคารพ บูชาพระพุทธองค์ที่ดีที่สุดคือการน้อมนำหลักธรรมคำสอน ที่พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงไว้ มาปฏิบัติในทางที่ควร ไม่ว่าจะเป็น ภาติกุ ภาติกุณี อุบาสก หรืออุบาสิกา ก็ตาม ไม่ใช่เพียงแค่การกราบไหว้บูชาเท่านั้น

เรื่องพระอุปัฏฐาก^{๔๘}

เวลานั้น ท่านพระอุปัฏฐากยืนถวายงานพัดพระผู้มีพระภาคอยู่ตรงพระพักตร์ ขณะนั้น พระผู้มีพระภาครับสั่งท่านพระอุปัฏฐากให้ถอยไปด้วยพระดำรัสว่า

“ภาติกุ เธอจงหลบไป อย่ายืนตรงหน้าเรา”

ท่านพระอานนท์มีความดำริดังนี้ว่า “ท่านพระอุปัฏฐากนี้เคยเป็นอุปัฏฐากเฝ้าใกล้ชิดพระผู้มีพระภาคมานาน ถึงกระนั้น ในปัจฉิมกาลพระผู้มีพระภาคตรัสสั่งให้ท่านพระอุปัฏฐากถอยไปด้วยพระดำรัสว่า ‘ภาติกุ เธอจงหลบไป อย่ายืนตรงหน้าเรา’ อะไรหนอแลเป็นเหตุ อะไรเป็นปัจจัย ให้พระผู้มีพระภาครับสั่งให้ท่านพระอุปัฏฐากถอยไปด้วยพระดำรัสว่า ‘ภาติกุ เธอจงหลบไป อย่ายืนตรงหน้าเรา’

ลำดับนั้น ท่านพระอานนท์ได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ท่านพระอุปัฏฐากนี้เคยเป็นอุปัฏฐากเฝ้าใกล้ชิดพระผู้มีพระภาคมานานถึงกระนั้น ในปัจฉิมกาลพระผู้มีพระภาครับสั่งให้ท่านพระอุปัฏฐากถอยไปด้วยพระดำรัสว่า ‘ภาติกุ เธอจงหลบไป อย่ายืนตรงหน้าเรา’ อะไรหนอแลเป็นเหตุ อะไรเป็นปัจจัย ให้พระผู้มีพระภาครับสั่งให้ท่านพระอุปัฏฐากถอยไปด้วยพระดำรัสว่า ‘ภาติกุ เธอจงหลบไป อย่ายืนตรงหน้าเรา’

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “อานนท์ เทพโดยมากใน ๑๐ โลกธาตุมาประชุมกันเพื่อจะเยี่ยมตถาคต สวันสาลวันของพวกเจ้ามัลละอันเป็นทางเข้ากรุงกุสินารานี้ มีเนื้อที่ ๑๒ โยชน์โดยรอบที่พวกเทพผู้มีศักดิ์ใหญ่ ไม่ได้เบียดเสียดกันอยู่แม้เท่าปลายขนนื้อทรายจดลงได้ก็ไม่มี พวกเทพจะโทษว่า พวกเรามาใกล้ก็เพื่อจะเห็นพระตถาคต มีเพียงครั้งคราวที่พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าจะเสด็จอุบัติขึ้นในโลก ในปัจฉิมยามแห่งราตรีนี้นี้ พระตถาคตจะปรินิพพาน ภาติกุผู้มีศักดิ์ใหญ่รูปนี้ยืนบังอยู่เบื้องหน้าพระพักตร์พระผู้มีพระภาค (ทำให้) พวกเราไม่ได้เฝ้าพระตถาคตในปัจฉิมกาล”

ท่านพระอานนท์ทูลถามว่า “พวกเทวดาเป็นอย่างไร คิดกันอย่างไร

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “อานนท์ มีเทวดาบางพวกเป็นผู้กำหนดแผ่นดินขึ้นบนอากาศ สยายผมประคองแขนร้องไห้คร่ำครวญ ล้มกลิ้งเกลือกไปมา เหมือนคนทำขาด เพื่อรำพันว่า ‘พระผู้มีพระภาคถ้วนปรินิพพาน พระสุคตถ้วนปรินิพพานเสียจักขุของโลกจักถ้วนอันตรายไปแล้ว’

^{๔๘} ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๐๐/๑๔๙-๑๕๐

มีเทวดาบางพวกเป็นผู้กำหนดแผ่นดินขึ้นบนแผ่นดิน สยายผมประคองแขน ร้องไห้คร่ำครวญ ล้มกลิ้งเกลือกไปมา เหมือนคนเฒ่าขาด เพื่อรำพันว่า ‘พระผู้มีพระภาคถ้วนปรีณิพพาน พระสุคตถ้วนปรีณิพพานเสีย จักขุของโลกจักถ้วนอันตรายกันไปแล้ว’

ส่วนพวกเทวดาที่ไม่มีราคะ มีสติสัมปชัญญะก็อดกลั้นได้ว่า สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง เหล่าสัตว์จะพึงหาได้อะไรจากที่ไหนในสังขารนี้”

ในบรรยากาศของช่วงเวลาที่ใกล้จะปรีณิพพาน เหล่าเทวดาบางจำพวกมีความโศกเศร้า ร้องไห้คร่ำครวญ ว่าพระพุทธรูปกำลังจะมอดดับจากไป แต่พระพุทธรูปก็ยังทรงมีพระเมตตาเปิดโอกาสให้เหล่าทวยเทพที่เดินทางมาไกลเพื่อได้เข้าเฝ้าพระองค์เป็นครั้งสุดท้าย

๒.๑.๗ สังเขปนียสถาน ๔ ตำบล^{๔๔}

ท่านพระอานนท์กราบทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญเมื่อก่อนภิกษุทั้งหลายผู้จำพรรษาในทิศทั้งหลายมาเฝ้าพระตถาคต ข้าพระองค์ทั้งหลายย่อมได้พบ ได้ใกล้ชิดภิกษุทั้งหลายผู้เป็นที่เจริญใจ ก็เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จล่องลับไป ข้าพระองค์ทั้งหลายจะไม่ได้พบ ไม่ได้ใกล้ชิดภิกษุทั้งหลายผู้เป็นที่เจริญใจ(อีก)”

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “อานนท์ สังเขปนียสถาน ๔ แห่งนี้เป็นสถานที่ (เป็นศูนย์รวม) ที่กุลบุตรผู้มีศรัทธาควรไปดู สังเขปนียสถาน ๔ แห่ง อะไรบ้าง คือ

๑. สังเขปนียสถานที่กุลบุตรผู้มีศรัทธาควรไปดู ด้วยระลึกว่า ‘ตถาคตประสูติในที่นี้’
๒. สังเขปนียสถานที่กุลบุตรผู้มีศรัทธาควรไปดู ด้วยระลึกว่า ‘ตถาคตได้ตรัสรู้อุตตรสัมมาสัมโพธิญาณในที่นี้’
๓. สังเขปนียสถานที่กุลบุตรผู้มีศรัทธาควรไปดู ด้วยระลึกว่า ‘ตถาคตทรงประกาศธรรมจักรอันยอดเยี่ยมในที่นี้’
๔. สังเขปนียสถานที่กุลบุตรผู้มีศรัทธาควรไปดู ด้วยระลึกว่า ‘ตถาคตได้เสด็จดับขันธปรีณิพพานด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุในที่นี้’

อานนท์ สังเขปนียสถาน ๔ แห่งนี้เป็นสถานที่ที่กุลบุตรผู้มีศรัทธาควรไปดู ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ผู้มีศรัทธาจะมาดู ด้วยระลึกว่า ‘ตถาคตประสูติ ในที่นี้’ .. ว่า ‘ตถาคตได้ตรัสรู้อุตตรสัมมาสัมโพธิญาณในที่นี้’ ... ว่า ‘ตถาคต ประกาศธรรมจักรอันยอดเยี่ยมในที่นี้’ ... ว่า ‘ตถาคตได้เสด็จดับขันธปรีณิพพาน ด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุในที่นี้’

อานนท์ ขนเหล่าใดเหล่าหนึ่งจากริกไปยังเจดีย์จักมีจิตเลื่อมใสตายไป ขนเหล่านั้นทั้งหมดหลังจากตายแล้วจะไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์

^{๔๔} ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๐๒/๑๕๐

๒.๑.๘ เรื่องความเป็นอัจฉริยะของพระอานนท์^{๕๐}

เวลานั้น ท่านพระอานนท์เข้าไปสู่พระวิหาร ยืนเหนียวไม้สลักเพชรร้องไห้อยู่ว่า “เรายังเป็นเสขบุคคล มีกิจที่จะต้องทำ แต่พระศาสดาผู้ทรงอนุเคราะห์เราจะปรินิพพานเสียแล้ว”

ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสถามว่า “อานนท์ไปไหน”

พวกภิกษุกราบทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ท่านพระอานนท์เข้าไปยังพระวิหารยืนเหนียวไม้สลักเพชรร้องไห้อยู่ว่า ‘เรายังเป็นเสขบุคคล มีกิจที่จะต้องทำแต่พระศาสดาผู้ทรงอนุเคราะห์เราจะปรินิพพานเสียแล้ว’”

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกภิกษुरुูปหนึ่งมาตรัสว่า “ภิกษุ เธอจงไปบอกอานนท์ตามคำเราว่า ‘ท่านอานนท์ พระศาสดารับสั่งหาท่าน’”

ภิกษुरुูปนั้นทูลรับสนองพระดำรัสแล้ว เข้าไปหาท่านพระอานนท์ถึงที่อยู่บอกว่า “ท่านอานนท์ พระศาสดารับสั่งหาท่าน”

ท่านพระอานนท์รับคำแล้วเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ถวายอภิวาทแล้วนั่ง ณ ที่สมควร

พระผู้มีพระภาคได้ตรัสกับพระอานนท์ดังนี้ว่า “อย่าเลย อานนท์ เธออย่าเศร้าโศก อย่าคร่ำครวญเลย เราบอกไว้ก่อนแล้วมิใช่หรือว่า ‘ความพลัดพราก ความทอดทิ้ง ความแปรเปลี่ยนเป็นอย่างอื่นจากของรักของชอบใจทุกอย่างจะต้องมี’

ฉะนั้น จะพึงหาได้อะไรจากที่ไหนในสังขารนี้ สิ่งที่เกิดขึ้น มีขึ้น ถูกปัจจัยปรุงแต่งล้วนแตกสลายเป็นธรรมดา เป็นไปไม่ได้ที่จะปรารถนาว่า ‘ขอสิ่งนั้นอย่าเสื่อมสลายไปเลย’ เธออุปัฏฐากตถาคตมาช้านาน ด้วยเมตตากายกรรม อันเกื้อกูล ให้เกิดสุขเสมอต้นเสมอปลาย ไม่มีประมาณ ด้วยเมตตาวจีกรรม อันเกื้อกูล ให้เกิดสุขเสมอต้นเสมอปลาย ไม่มีประมาณ ด้วยเมตตามโนกรรมอันเกื้อกูล ให้เกิดสุขเสมอต้นเสมอปลาย ไม่มีประมาณ อานนท์ เธอได้ทำบุญไว้แล้ว จงประกอบความเพียรเข้าเถิด เธอจะเป็นผู้สิ้นอาสวะโดยเร็ว”

จากนั้น พระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้อุปัฏฐากของพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายในอดีตกาล ที่จัดว่าเป็นผู้อุปัฏฐากผู้ยอดเยี่ยมก็เหมือนอานนท์ของเราเอง

ภิกษุผู้อุปัฏฐากของพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายในอนาคตกาล ที่จัดว่าเป็นผู้อุปัฏฐากผู้ยอดเยี่ยมก็เหมือนอานนท์ของเราเอง อานนท์เป็นบัณฑิต อานนท์มีปัญญาหลักแหลม ย่อมรู้ว่า ‘นี้เป็นเวลาของภิกษุที่จะเข้าเฝ้าพระตถาคต นี่เป็นเวลาของภิกษุณี นี่เป็นเวลาของ

^{๕๐} ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๐๗-๒๐๘/๑๕๔-๑๕๗

อุบาสก นี่เป็นเวลาของอุบาสิกา นี่เป็นเวลาของพระราชา นี่เป็นเวลาของราชมหาอำมาตย์ นี่เป็นเวลาของเดียรถีย์ นี่เป็นเวลาของสาวกเดียรถีย์’

ภิกษุทั้งหลาย ความเป็นอัจฉริยะ ไม่เคยปรากฏ ๔ ประการนี้ มีอยู่ในอาณนท

ความเป็นอัจฉริยะไม่เคยปรากฏ ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. ถ้าภิกษุบริษัทเข้าพบอาณนท แม้เพียงได้พบก็มีใจยินดี ถ้าอาณนทแสดงธรรมในภิกษุบริษัทนั้นแม้เพียงแสดงธรรมก็มีใจยินดี

๒. ถ้าภิกษุณีบริษัทเข้าพบอาณนท แม้เพียงได้พบก็มีใจยินดี ถ้าอาณนทแสดงธรรมในภิกษุณีบริษัทนั้น แม้เพียงแสดงธรรมก็มีใจยินดี ภิกษุณีบริษัทยังไม่เต็มอิ่ม เมื่ออาณนทหยุดแสดง

๓. ถ้าอุบาสกบริษัทเข้าพบอาณนท แม้เพียงได้พบก็มีใจยินดี ถ้าอาณนทแสดงธรรมในอุบาสกบริษัทนั้น แม้เพียงแสดงธรรมก็มีใจยินดี อุบาสกบริษัทยังไม่เต็มอิ่ม เมื่ออาณนทหยุดแสดง

๔. ถ้าอุบาสิกาบริษัทเข้าพบอาณนท แม้เพียงได้พบก็มีใจยินดี ถ้าอาณนทแสดงธรรมในอุบาสิกาบริษัทนั้น แม้เพียงแสดงธรรม ก็มีใจยินดี อุบาสิกาบริษัทยังไม่เต็มอิ่ม เมื่ออาณนทหยุดแสดงภิกษุทั้งหลาย ความเป็นอัจฉริยะไม่เคยปรากฏ ๔ ประการนี้แล มีอยู่ในอาณนท^{๕๑}

ภิกษุทั้งหลาย ความเป็นอัจฉริยะไม่เคยปรากฏ ๔ ประการนี้มีอยู่ในพระเจ้าจักรพรรดิ

ความเป็นอัจฉริยะไม่เคยปรากฏ ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. ถ้าขัตติยบริษัทเข้าเฝ้าพระเจ้าจักรพรรดิ แม้เพียงได้เข้าเฝ้าก็มีใจยินดี ถ้าพระเจ้าจักรพรรดิมีพระราชปฏิสันถารในขัตติยบริษัทนั้น แม้เพียงมีพระราชปฏิสันถารก็มีใจยินดี ขัตติยบริษัทยังไม่เต็มอิ่มเมื่อพระเจ้าจักรพรรดิทรงนั่ง

๒. ถ้าพราหมณบริษัทเข้าเฝ้าพระเจ้าจักรพรรดิ แม้เพียงได้เข้าเฝ้าก็มีใจยินดี ถ้าพระเจ้าจักรพรรดิมีพระราชปฏิสันถารในพราหมณบริษัทนั้น แม้เพียงมีพระราชปฏิสันถารก็มีใจยินดี พราหมณบริษัทยังไม่เต็มอิ่ม เมื่อพระเจ้าจักรพรรดิทรงนั่ง

๓. ถ้าคหบดีบริษัทเข้าเฝ้าพระเจ้าจักรพรรดิ แม้เพียงได้เข้าเฝ้าก็มีใจยินดี ถ้าพระเจ้าจักรพรรดิมีพระราชปฏิสันถารในคหบดีบริษัทนั้น แม้เพียงมีพระราชปฏิสันถารก็มีใจยินดี คหบดีบริษัทยังไม่เต็มอิ่ม เมื่อพระเจ้าจักรพรรดิทรงนั่ง

๔. ถ้าสมณบริษัทเข้าเฝ้าพระเจ้าจักรพรรดิ แม้เพียงได้เข้าเฝ้าก็มีใจยินดี ถ้าพระเจ้าจักรพรรดิมีพระราชปฏิสันถารในสมณบริษัทนั้น แม้เพียงมีพระราชปฏิสันถารก็มีใจยินดี สมณบริษัทยังไม่เต็มอิ่ม เมื่อพระเจ้าจักรพรรดิทรงนั่ง ฉนใด

ภิกษุทั้งหลาย ความเป็นอัจฉริยะไม่เคยปรากฏ ๔ ประการนี้แล มีอยู่ในพระเจ้าจักรพรรดิ

ภิกษุทั้งหลาย ความเป็นอัจฉริยะไม่เคยปรากฏ ๔ ประการ ก็ฉนนั่นเหมือนกันมีอยู่ในอาณนทความเป็นอัจฉริยะไม่เคยปรากฏ ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ

^{๕๑} อภ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๒๙/๑๙๗-๑๙๘

๑. ถ้าภิกษุบริษัทเข้าพบอานนท์ แม้เพียงได้พบก็มีใจยินดี ถ้าอานนท์แสดงธรรมในภิกษุบริษัทนั้น แม้เพียงแสดงธรรมก็มีใจยินดี ภิกษุบริษัทยังไม่เต็มอิ่ม เมื่ออานนท์หยุดแสดง

๒. ถ้าภิกษุณีบริษัทเข้าพบอานนท์ แม้เพียงได้พบก็มีใจยินดี ถ้าอานนท์แสดงธรรมในภิกษุณีบริษัทนั้น แม้เพียงแสดงธรรมก็มีใจยินดี ภิกษุณีบริษัทยังไม่เต็มอิ่ม เมื่ออานนท์หยุดแสดง

๓. ถ้าอุบาสกบริษัทเข้าพบอานนท์ แม้เพียงได้พบก็มีใจยินดี ถ้าอานนท์แสดงธรรมในอุบาสกบริษัทนั้น แม้เพียงแสดงธรรมก็มีใจยินดี อุบาสกบริษัทยังไม่เต็มอิ่ม เมื่ออานนท์หยุดแสดง

๔. ถ้าอุบาสิกาบริษัทเข้าพบอานนท์ แม้เพียงได้พบก็มีใจยินดี ถ้าอานนท์แสดงธรรมในอุบาสิกาบริษัทนั้น แม้เพียงแสดงธรรมก็มีใจยินดี อุบาสิกาบริษัทยังไม่เต็มอิ่ม เมื่ออานนท์หยุดแสดงภิกษุทั้งหลาย ความเป็นอัจฉริยะ ไม่เคยปรากฏ ๔ ประการนี้แล มีอยู่ในอานนท์”

กล่าวโดยสรุปในประเด็นนี้เป็นการที่พระพุทธองค์ทรงปลอบพระอานนท์ให้หายจากความโศกเศร้าจากการที่พระพุทธองค์กำลังจะปรินิพพาน ทำให้พระอานนท์รู้สึกเศร้าใจ พระพุทธองค์ทรงตรัสให้พระอานนท์เห็นถึงบุญกุศลที่ได้ทำไว้คือ เมตตากายกรรม เมตตาวจีกรรม เมตตามโนกรรม แล้วตรัสสอนให้พระอานนท์หมั่นทำความเพียร จนสิ้นอาสวะ การตรัสปลอบใจเพื่อให้พระอานนท์ ได้สติและเข้าใจว่าการพลัดพรากจากสิ่งที่รักที่ชอบ เป็นเรื่องธรรมดา สิ่งทั้งหลายที่มีขึ้น เกิดขึ้นแล้วล้วนย่อมแตกสลายในที่สุดและทำให้พระอานนท์เห็นคุณงามความดีในสิ่งที่ตนได้ทำมาตลอด เกิดความเข้าใจในตนเองและมีกำลังใจที่จะทำความเพียรต่อไป ถึงแม้ว่าพระพุทธองค์จะทรงดับขันธปรินิพพานไปแล้ว

๒.๑.๙ พระปัจฉิมวาจาของพระตถาคต^{๕๒}

ต่อมา พระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกท่านพระอานนท์มาตรัสว่า “อานนท์ บางทีพวกเขาอาจจะคิดว่า ‘ปาพจน์มีพระศาสดาล่วงลับไปแล้ว พวกเราไม่มีพระศาสดา’ ข้อนี้พวกเขาไม่พึงเห็นอย่างนั้น ธรรมและวินัยที่เราแสดงแล้วบัญญัติแล้วแก่เธอทั้งหลาย หลังจากเราล่วงลับไป ก็จะเป็นศาสดาของเธอทั้งหลาย

อานนท์ เมื่อเราล่วงลับไป ภิกษุไม่ควรเรียกกันและกันด้วยวาตะว่า ‘อาวุโส’ เหมือนดังที่เรียกกันตอนนี้ ภิกษุผู้แก่กว่าพึงเรียกภิกษุผู้อ่อนกว่า โดยชื่อหรือตระกูลโดยวาตะว่า ‘อาวุโส’ ก็ได้ ภิกษุผู้อ่อนกว่าพึงเรียกภิกษุผู้แก่กว่าว่า ‘ภันเต’ หรือ ‘อาัยสมา’ ก็ได้

อานนท์ เมื่อเราล่วงลับไป ถ้าสงฆ์ปรารภจะถอนสิกขาบทเล็กน้อยเสียบ้างก็ถอนได้

อานนท์ เมื่อเราล่วงลับไป สงฆ์พึงลงพรหมทัณฑ์แก่ภิกษุฉันนะ”

ท่านพระอานนท์ทูลถามว่า “พรหมทัณฑ์ เป็นอย่างไร พระพุทธเจ้าข้า”

^{๕๒} ทิม.(ไทย) ๑๐/๒๑๖/๑๖๔-๑๖๖

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “อานนท์ ภิกษุฉันนะพึงพูดได้ตามต้องการแต่ภิกษุไม่พึงว่ากล่าวตักเตือนพร้าสอนเธอ”

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุแม้เพียงรูปเดียวพึงมีความสงสัยหรือความเคลือบแคลงในพระพุทฺธ พระธรรม พระสงฆ์ มรรค หรือในปฏิบัติ เธอทั้งหลายจงถามเถิด จะได้ไม่เสียใจในภายหลังว่า ‘พระศาสดายังอยู่ต่อหน้าเราไม่กล่าวทูลถามในที่เฉพาะพระพักตร์’” เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสอย่างนี้ ภิกษุเหล่านั้นได้นิ่งเงียบ

แม้ครั้งที่ ๒ พระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายตรัสว่า ฯลฯ

แม้ครั้งที่ ๓ พระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุแม้เพียงรูปเดียวพึงมีความสงสัยหรือความเคลือบแคลงในพระพุทฺธ พระธรรม พระสงฆ์ มรรค หรือในปฏิบัติ เธอทั้งหลายจงถามเถิด จะได้ไม่เสียใจในภายหลังว่า พระศาสดายังอยู่ต่อหน้าเราไม่กล่าวทูลถามในที่เฉพาะพระพักตร์”

แม้ครั้งที่ ๓ ภิกษุเหล่านั้นได้นิ่งเงียบ

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลายถ้าเธอทั้งหลายไม่กล่าวถามเพราะความเคารพในศาสดา ก็ขอให้ภิกษุผู้เป็นเพื่อนบอก (ความสงสัย) แก่ภิกษุผู้เป็นเพื่อนให้(ถาม) ก็ได้ เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสอย่างนี้

ภิกษุเหล่านั้นได้นิ่งเงียบ

ท่านพระอานนท์ได้กราบทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ น้าอัสจรรยจริง ไม่เคยปรากฏ ข้าพระองค์เลื่อมใสในภิกษุสงฆ์อย่างนี้ว่า แม้ภิกษุเพียงรูปเดียวก็ไม่มี ความสงสัยหรือความเคลือบแคลงในพระพุทฺธ พระธรรม พระสงฆ์ มรรค หรือในปฏิบัติ”

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “อานนท์ เธอกล่าวเพราะความเลื่อมใส แต่ตถาคตมีญาณหยั่งรู้ในเรื่องนี้ดีว่า ในภิกษุสงฆ์นั้น แม้ภิกษุเพียงรูปเดียวก็ไม่มี ความสงสัยหรือความเคลือบแคลงในพระพุทฺธ พระธรรม พระสงฆ์ มรรค หรือในปฏิบัติในจำนวนภิกษุ ๕๐๐ รูป ภิกษุผู้มีคุณธรรมชั้นต่ำสุด เป็นพระโสดาบัน ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย บัดนี้เราขอเตือนเธอทั้งหลาย สังฆาทถาคตมีความเสื่อมไปเป็นธรรมดาเธอทั้งหลายจงทำหน้าที่ให้สำเร็จด้วยความไม่ประมาทเถิด”^{๕๓} นี่เป็นพระปัจฉิมวาจาของพระตถาคต

^{๕๓} พระพุทฺธพจน์บทนี้ แสดงให้เห็นว่า ทรงย่อพระพุทฺธโวรพาที่ทรงประกาศตลอดเวลา ๔๕ ปี ลงในบทว่าความไม่ประมาทเพียงบทเดียว (ที.ม.อ.(ไทย) ๒๑๘/๒๐๑).

๒.๑.๑๐ พุทธปรินิพพาน^{๕๔}

สมัยหนึ่ง ในเวลาใกล้ปรินิพพาน พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ระหว่าง ต้นไม้สาละทั้งคู่ ในป่าสาละวันสถานที่แหว่งพักของมัลลกะศัตรีทั้งหลาย เขตกรุงกุสินารา ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย บัดนี้ เราขอเตือนพวกเธอว่า สังฆารทั้งหลายมีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา พวกเธอจงทำหน้าที่ให้สมบูรณ์ด้วยความไม่ประมาทเถิด” นี่เป็นพระวาจาครั้งสุดท้าย

ต่อจากนั้น พระผู้มีพระภาคทรงเข้าปฐมฌาน

ออกจากปฐมฌาน	ทรงเข้าทุติยฌาน
ออกจากทุติยฌาน	ทรงเข้าตติยฌาน
ออกจากตติยฌาน	ทรงเข้าจตุตถฌาน
ออกจากจตุตถฌาน	ทรงเข้าอากาสาณัญจายตนสมาบัติ
ออกจากอากาสาณัญจายตนสมาบัติ	ทรงเข้าวิญญูณัญจายตนสมาบัติ
ออกจากวิญญูณัญจายตนสมาบัติ	ทรงเข้าอากิญจัญญายตนสมาบัติ
ออกจากอากิญจัญญายตนสมาบัติ	ทรงเข้าเนวสัณญานาสัณญายตนสมาบัติ
ออกจากเนวสัณญานาสัณญายตนสมาบัติ	ทรงเข้าสัณญูเวทยิตนิโรธ

ขณะนั้น ท่านพระอานนท์เรียนถามท่านพระอนรุทธะดังนี้ว่า “ท่านอนรุทธะผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคปรินิพพานแล้วหรือ”

ท่านพระอนรุทธะตอบว่า “ท่านอานนท์ผู้มีอายุ พระผู้มีพระภาคยังไม่ปรินิพพาน ทรงเข้าสัณญูเวทยิตนิโรธอยู่”

ต่อจากนั้น พระผู้มีพระภาคออกจากสัณญูเวทยิตนิโรธสมาบัติ

ทรงเข้าเนวสัณญานาสัณญายตนสมาบัติ ออกจากเนวสัณญานาสัณญายตนสมาบัติ

ทรงเข้าอากิญจัญญายตนสมาบัติ	ออกจากอากิญจัญญายตนสมาบัติ
ทรงเข้าวิญญูณัญจายตนสมาบัติ	ออกจากวิญญูณัญจายตนสมาบัติ
ทรงเข้าอากาสาณัญจายตนสมาบัติ	ออกจากอากาสาณัญจายตนสมาบัติ
ทรงเข้าจตุตถฌาน	ออกจากจตุตถฌาน
ทรงเข้าตติยฌาน	ออกจากตติยฌาน
ทรงเข้าทุติยฌาน	ออกจากทุติยฌาน
ทรงเข้าปฐมฌาน	ออกจากปฐมฌาน
ทรงเข้าทุติยฌาน	ออกจากทุติยฌาน

^{๕๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๑๙/๑๖๗. (ดูรายละเอียดภาคผนวก).

ทรงเข้าตติยฌาน

ออกจากตติยฌาน

ทรงเข้าจตุตถฌาน

ออกจากจตุตถฌานแล้ว

ได้เสด็จดับขันธปรินิพพานในลำดับถัดมา

เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว ได้เกิดแผ่นดินไหวอย่างรุนแรงน่ากลัว
ชนพองสยองเกล้า ทั้งกลองทิพย์ก็ดังกึกก้องขึ้นพร้อมกับการเสด็จดับขันธปรินิพพาน

๒.๑.๑๑ สังเวชนียกา (คำไว้อาลัย) ของบุคคลสำคัญ

เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จดับขันธปรินิพพาน ท้าวสหัมบดีพรหมกล่าวคาถานี้ขึ้นพร้อมกับการเสด็จดับขันธปรินิพพานว่า

“สรรพสัตว์จะต้องทอดทิ้งร่างกายไว้ในโลก

พระศาสดาผู้หาใครเปรียบเทียบไม่ได้ในโลก

ผู้เข้าถึงสภาวะตามความเป็นจริง ผู้บรรลุพลธรรม

ผู้ตรัสรู้เองโดยชอบเช่นนี้ ก็ยังปรินิพพาน”

เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จดับขันธปรินิพพาน ท้าวสักกะจอมเทพกล่าวคาถานี้ขึ้นพร้อมกับการเสด็จดับขันธปรินิพพานว่า

“สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ

มีความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปเป็นธรรมดา

เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป

ความสงบแห่งสังขารเหล่านั้นเป็นความสุข”

เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว ท่านพระอนุรุทธะ กล่าวคาถาเหล่านี้ขึ้นพร้อมกับการเสด็จดับขันธปรินิพพานว่า

“ลมหายใจเข้าลมหายใจออก

ของพระผู้มีพระภาคผู้มีพระทัยมั่นคงผู้คงที่ไม่มีแล้ว

พระมุนีผู้ไม่หวั่นไหวทรงมุ่งไฝ่สันติปรินิพพานเสียแล้ว

พระองค์ผู้มีพระทัยไม่หวั่น

ทรงอดกลั้นเวทนาได้มีพระทัยหลุดพ้นแล้ว

ดุจดวงประทีปที่เคยโชติช่วงดับไปฉะนั้น”

เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว ท่านพระอานนท์ กล่าวคาถานี้ขึ้นพร้อมกับการเสด็จดับขันธปรินิพพานว่า

“เมื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้มีพระอาการอันล้ำเลิศทุกอย่างปรินิพพานแล้วได้เกิดเหตุอัศจรรย์น่ากลัว ชนพองสยองเกล้า”

เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว บรรดาภิกษุเหล่านั้นพวกที่ยังมีราคะ พากันประคองแขนคร่ำครวญ ล้มกลิ้งเกลือกไปมา เหมือนคนเท้าขาด เพื่อรำพันว่า “พระผู้มีพระภาค ด่วนปรินิพพาน พระสุคตด่วนปรินิพพานเสีย จักขุของโลกด่วนอันตรธานไปแล้ว” ส่วนภิกษุผู้ไม่มีราคะ มีสติสัมปชัญญะ ก็นั่งได้คิดว่า “สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ เหล่าสัตว์จะพึงหาได้อะไรจากที่ไหนในสังขารนี้”

ครั้งนั้น ท่านพระอนุรุทธะเตือนภิกษุทั้งหลายว่า “อย่าเลย ผู้มีอายุทั้งหลาย ท่านทั้งหลาย อย่าเศร้าโศก อย่าคร่ำครวญเลย เรื่องนี้พระผู้มีพระภาคเคยตรัสสอนไว้มิใช่หรือว่า ความพลัดพราก ความทอดทิ้ง ความแปรเปลี่ยนเป็นอย่างอื่นจากของรักของชอบใจทุกอย่างจะต้องมี ฉะนั้นจะพึงหาได้อะไรจากที่ไหนในสังขารนี้ สิ่งที่เกิดขึ้น มีขึ้น ถูกปัจจัยปรุงแต่งล้วนแตกสลายเป็นธรรมดา เป็นไปไม่ได้ที่จะปรารถนาว่า ‘ขอสิ่งนั้นอย่าเสื่อมสลายไปเลย’ ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย พวกเขวตากำลังดำหนิอยู่”

ท่านพระอานนท์ถามว่า “ท่านอนุรุทธะ พวกเขวตาเป็นอย่างไร ทำใจได้หรือ”

ท่านพระอนุรุทธะตอบว่า “ท่านอานนท์ มีเขวตาบางพวกเป็นผู้กำหนดแผ่นดินขึ้นบนอากาศ สยายผม ประคองแขน ร้องไห้คร่ำครวญ ล้มกลิ้งเกลือกไปมาเหมือนคนเท้าขาด เพื่อรำพันว่า “พระผู้มีพระภาคด่วนปรินิพพานพระสุคตด่วนปรินิพพานเสีย จักขุของโลกด่วนอันตรธานไปแล้ว” มีเขวตาบางพวกเป็นผู้กำหนดแผ่นดินขึ้นบนแผ่นดิน สยายผม ประคองแขน ร้องไห้คร่ำครวญ ล้มกลิ้งเกลือกไปมาเหมือนคนเท้าขาด ฯลฯ” ส่วนเขวตาที่ไม่มีราคะ มีสติสัมปชัญญะก็นั่งได้คิดว่า “สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ เหล่าสัตว์จะพึงหาได้อะไรจากที่ไหนในสังขารนี้”

จากนั้นท่านพระอนุรุทธะกับท่านพระอานนท์ให้เวลาผ่านไปด้วยการแสดงธรรมมีกถาตลอดคืนยันรุ่ง

ต่อมา ท่านพระอนุรุทธะสั่งท่านพระอานนท์ว่า “ไปเถิด อานนท์ผู้มีอายุ ท่านจงเข้าไปยังกรุงกุสินารา แจ้งแก่เจ้ามัลละทั้งหลายผู้ครองกรุงกุสินาราว่า ‘วาเสฏฐะทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคปรินิพพานแล้ว ขอท่านทั้งหลายจงกำหนดเวลาที่สมควร ณ บัดนี้เถิด’” ท่านพระอานนท์รับคำแล้ว ตอนเช้าจึงครองอันตราสกถิบาตรและจีวรเข้าไปยังกรุงกุสินาราเพียงผู้เดียว

ขณะนั้น พวกเจ้ามัลละผู้ครองกรุงกุสินารากำลังประชุมกันอยู่ที่สภาคารเกี่ยวกับเรื่องปรินิพพาน ท่านพระอานนท์เข้าไปที่สภาคารของพวกเจ้ามัลละแล้วถวายพระพรว่า “วาเสฏฐะทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคปรินิพพานแล้ว ขอท่านทั้งหลายจงกำหนดเวลาที่สมควร ณ บัดนี้เถิด”

พวกเจ้ามัลละ โอโรส สุณิสสา และปชาบดีของพวกเจ้ามัลละ พอได้สดับข่าวจากท่านพระอานนท์อย่างนี้แล้ว ทรงโศกเสียพระทัย เปี่ยมไปด้วยโทมนัส บางพวกสยายพระเกศา ทรงประคองพระพาหา ทรงกันแสงคร่ำครวญ ล้มกลิ้งเกลือกไปมา เหมือนคนเท้าขาด ทรงเพื่อรำพันว่า “พระผู้มีพระภาคด่วนปรินิพพาน พระสุคตด่วนปรินิพพานเสีย จักขุของโลกด่วนอันตรธานไปแล้ว”

๒.๑.๑๒ การถวายพระเพลิง

มัลลกะกษัตริย์ก็จัดการถวายพระเพลิงพระศพพระผู้มีพระภาค ภายหลังที่ตั้งพระศพจัดเครื่องสักการบูชาครอบ ๗ วัน และภายหลังที่พระมหากัสสปเถระ พร้อมด้วยภิกษุบริษัทมาถวายบังคมพระศพเสร็จแล้ว อนึ่ง ในบริษัทของพระมหากัสสปนั้น ขณะที่ภิกษุทั้งหลายกำลังร้องไห้คร่ำครวญในข่าวปรินิพพานของพระผู้มีพระภาค ก็มีภิกษุรูปหนึ่งผู้บวชเมื่อแก่ชื่อสุภัททะ กล่าวห้ามภิกษุเหล่านั้นมิให้เศร้าโศก ควรจะดีใจว่า ต่อไปจะไม่ใคร่มาทำอย่างนั้นอย่างนี้ ประการนี้จะทำอะไรก็ได้ตามพอใจ ซึ่งพระมหากัสสปได้ปรารภเป็นเหตุเสนอให้สงฆ์ทำสังคายนา

เมื่อถวายพระเพลิงแล้ว ก็มีกษัตริย์และพราหมณ์จากแคว้นต่างๆ มาขอพระสารีริกธาตุ (พระอัฐิ) ครั้นแรกมัลลกะกษัตริย์จะไม่ให้ แต่โทณพราหมณ์พูดเกลี้ยกล่อมให้เห็นแก่ความสงบ จึงได้ตกลงแบ่งให้ไปต่างก็นำไปทำstupas และทำการฉลองในนครของตน.

กล่าวโดยสรุปเหตุการณ์ตอนเสด็จดับขันธปรินิพพาน คือ ลำดับเหตุการณ์ช่วงสุดท้ายที่ว่าที่ ๔๕ แห่งพุทธกิจ พระพุทธเจ้าทรงจำพรรษาสุดท้ายที่เวฬุคาม เมืองเวสาลี ในพรรษานั้นพระองค์ทรงประชวรหนักแทบจะปรินิพพานทรงพระดำริว่า พระองค์ควรจะทรงบอกกล่าวเล่าความแก่บรรดาอุปัฏฐากและแจ้งลาสังฆก่อน จึงทรงระงับเวทนาไว้ ครั้นออกพรรษาแล้วก็เสด็จจาริกไปจนถึงเมืองสาวัตถี ประทับอยู่ที่นั่นจนผ่านเหตุการณ์ปรินิพพานของพระสารีบุตร หลังจากโปรดให้สร้างเจดีย์ของพระธรรมเสนาบดีที่พระเชตวันแล้ว ก็เสด็จลงมายังเมืองราชคฤห์ ตรงกับช่วงเวลาที่พระมหาโมคคัลลานะปรินิพพาน ครั้นโปรดให้สร้างธาตุเจดีย์ของท่านไว้ ณ พระเวฬุวันแล้ว ก็เสด็จต่อขึ้นไปเวสาลีประทับที่กุฎาคารศาลา ปามหาวัน พอจนครบเวลา ๔ เดือน นับแต่ออกพรรษาสุดท้ายที่เวฬุคาม ก็ทรงปลงพระชนมายุสังขารที่ปามหาวันนั้น ว่าอีก ๓ เดือนข้างหน้าจะปรินิพพาน ครั้นได้เวลาครบ ๓ เดือน ในวันหนึ่ง ได้เสด็จเข้าไปบิณฑบาตในเมืองเวสาลีเป็นครั้งสุดท้าย ทอดพระเนตรเมืองเวสาลีเป็นปัจฉิมทัศน์โดยนาคาวโลก จากนั้นเสด็จออกจากเวสาลี ผ่านภัณฑคาม หัตถิกคาม อัมพคาม ชัมพูคาม และโกคณคร ตามลำดับ จนถึงเมืองปาวา ประทับพักแรมที่อัมพวัน ของนายจุทะกัมมารบุตร แล้วในเช้าวันวิสาขบูชา มีเสด็จพร้อมภิกษุสงฆ์ไปฉันภัตตาหารที่บ้านของนายจุนทะตามที่เขานิมนต์ไว้ นายจุนทะถวายสุกรมัททวะ หลังจากเสวยแล้ว ทรงอาพาธหนัก ลงพระโลหิต เสด็จต่อไปยังเมืองกุสินารา ผ่านแม่น้ำกุกุธา ไปถึงแม่น้ำหิรัญวดี เสด็จข้ามแม่น้ำนั้น เข้าไปประทับในศาลาโนทยานของกษัตริย์มัลลกะ เมืองกุสินารา บรรทมโดยสีหไสยา ภายใต้อันตรธานสาละ ในราตรีแห่งวันวิสาขบูชา คือวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ เมื่อมีพระชนมายุครบ ๘๐ พรรษา

๒.๒ ชีวิตและความตายในทัศนะพระพุทธศาสนา

บทนี้ผู้วิจัยต้องการศึกษาแนวคิดและวิธีการเตรียมตัวในวาระสุดท้ายของชีวิตตามแนวทางของพระพุทธองค์ ถึงแม้ว่าเรื่องของชีวิตและความตายจะเป็นปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ ที่เกิดขึ้นตามธรรมดาของโลก แต่ผู้คนส่วนมากมักไม่เข้าใจชีวิตและธรรมชาติของชีวิตตามความเป็นจริง จึงเป็นเหตุให้ไม่สามารถกำหนดท่าที และการกระทำที่ถูกต้องในการเตรียมตัวในวาระสุดท้ายของชีวิตได้ ผลที่ตามมาอาจก่อให้เกิดความทุกข์ในระดับต่างๆ หรืออย่างน้อยก็ไม่สามารถได้รับประโยชน์ที่พึงได้จากการที่ได้เกิดมามีชีวิตในฐานะมนุษย์คนหนึ่ง การเตรียมความพร้อมในวาระสุดท้ายของชีวิตในที่นี่ หมายถึงการเตรียมตัวตายนั่นเอง

เพื่อให้เกิดความเชื่อมโยงของชีวิตและความตาย ลำดับแรกผู้วิจัยจะศึกษามุมมองหรือทัศนะทางพุทธศาสนาที่เกี่ยวกับชีวิต จากนั้นจะศึกษาทัศนะเกี่ยวกับความตายและท่าทีที่มนุษย์พึงควรมีต่อความตายและการเตรียมตัวตาย เพื่อให้เกิดความเข้าใจชีวิตตามธรรมชาติที่แท้จริง ก่อให้เกิดการยอมรับและปรับตัว จนถึงสามารถวางท่าที เพื่อเตรียมตัวเผชิญกับความตายได้อย่างถูกต้อง ทั้งนี้ โดยอาศัยการค้นคว้าจากเอกสารพระไตรปิฎก คัมภีร์พุทธศาสนาและเอกสารงานวิจัยอื่นๆที่เกี่ยวข้อง

ตามหลักพระพุทธศาสนาถือว่า ในการดำรงชีวิตของมนุษย์นั้นความขัดข้อง ความปรวนแปร ความเดือดร้อน ลำบาก ความเจ็บปวด ความสูญเสีย ความพลัดพราก และปัญหาชีวิตต่างๆ ซึ่งทางพุทธศาสนาเรียกรวมว่าความทุกข์นั้น เป็นสิ่งมีอยู่ มนุษย์นั้นจะต้องประสบแน่นอน ไม่ว่าจะต้องการหรือไม่ต้องการก็ตาม จะยอมรับว่ามันมีอยู่หรือไม่ยอมรับก็ตาม โดยเฉพาะปัญหาทางด้านจิตใจที่เกิดจากการพลัดพราก สูญเสียบุคคลอันเป็นที่รัก ไม่ว่าจะเป็นบุคคลในครอบครัว ลูกหลาน บิดามารดา หรือบุคคลอื่นๆก็ตาม ทั้งรู้จักหรือไม่รู้จักก็ตาม ก่อให้เกิดความทุกข์ โศกเศร้าเสียใจแก่ผู้ที่ยังดำรงชีวิตอยู่เป็นอย่างยิ่ง สาเหตุที่มาของปัญหานี้เกิดจากการที่มนุษย์ไม่ได้มองโลกและชีวิตตามความเป็นจริง เกิดความขัดแย้งด้านการรับรู้ระหว่างสภาพความเป็นจริงในชีวิตและสังคมที่ปรากฏ กับสภาพของจิตใจมนุษย์ซึ่งยังขาดสติ ไม่มีปัญญามากพอที่จะรับมือกับสถานการณ์เหล่านี้ให้สอดคล้องเท่าทันกับสภาพชีวิตและสังคมที่เป็นจริง^{๕๕} ความทุกข์ความเดือดร้อน และปัญหาของมนุษย์นั้นเกิดจากตัณหา คือความอยาก ความต้องการ ความเห็นแก่ตัว ทำให้มนุษย์มีทัศนคติที่คลาดเคลื่อนจากความเป็นจริงและเป็นไปในรูปแบบต่างๆกันตามระดับความอยากและความยึดของตนเองสิ่งนั้นๆ เมื่อทัศนคติคลาดเคลื่อนไปก็ทำให้เกิดความขัดแย้งขึ้นในตนเอง และความขัดแย้งระหว่างตนเองและผู้อื่นรวมทั้งสิ่งแวดล้อม เพื่อให้เกิดความเข้าใจธรรมชาติของชีวิตตามความเป็นจริงอย่างถ่องแท้ผู้วิจัยจึงศึกษาชีวิตตามธรรมชาติของมันเองว่าเป็นอย่างไร ดังนี้

^{๕๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), *จากจิตวิทยาสู่จิตภาวนา*, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภาและสถาบัน บันลือธรรม, ๒๕๔๖), หน้า ๓๕.

๒.๒.๑ ชีวิตในทัศนะของพระพุทธศาสนา

พุทธศาสนา มองสิ่งทั้งหลาย ว่าเป็นสิ่งที่เกิดจากการมีส่วนประกอบต่างๆ มารวมกันเข้า และมีความสัมพันธ์แบบอิงอาศัยซึ่งกันและกัน ความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องและความอิงอาศัยกันนี้ นับว่าเป็นคุณสมบัติสำคัญ เพราะเป็นสิ่งที่ทำให้ชีวิตดำรงอยู่และดำเนินไปได้ หมายความว่า ถ้าจะให้ชีวิตเกิดขึ้น ดำรงอยู่ และดำเนินต่อไปได้ ส่วนประกอบต่างๆ เหล่านั้นจะต้องมีความเชื่อมโยงและถ้อยที่ถ้อยอาศัยกันและกันอย่างสอดคล้องกลมกลืนด้วย โดยเหตุที่ชีวิตเกิดขึ้น ดำรงอยู่ และดำเนินไปได้ เพราะอาศัยการประกอบกันเข้าของส่วนต่างๆ ดังกล่าวมา ทางพุทธศาสนาจึงถือว่า ตัวตนที่แท้จริงของสิ่งที่เรียกว่าชีวิตนั้น ไม่มี เพราะ ประการแรก ตัวสิ่งที่ถือว่าเป็นชีวิตนั้นมาจากการรวมกันของส่วนประกอบต่างๆ และประการที่สอง แม้ส่วนประกอบต่างๆ ที่มารวมกันเข้าเป็นชีวิตนั้น แต่ละส่วนก็เป็นผลมาจากการมีส่วนประกอบอื่นๆ มารวมกันเข้าเช่นเดียวกัน ดังนั้น สิ่งที่เราเรียกว่าส่วนประกอบแต่ละส่วนนั้น แท้จริงแล้วก็ไม่ได้มีตัวตนของมันจริงๆ เป็นแต่เพียงการประกอบกันเข้าอย่างเหมาะสมของส่วนต่างๆ เท่านั้น ถ้าจะอุปมาชีวิตในทัศนะเช่นนี้ ก็คงเหมือนกับสิ่งที่เราเรียกว่า “รถ” ซึ่งเกิดจากการนำเอาส่วนประกอบต่างๆ หลายส่วนมารวมกันเข้า โดยที่แต่ละส่วนมีความเกี่ยวเนื่องเชื่อมโยงกัน และทำงานสัมพันธ์กันเป็นระบบ การดำรงอยู่ของความเป็น รถ และการทำหน้าที่ของมัน ขึ้นอยู่ทั้งกับส่วนประกอบหรือชิ้นส่วนต่างๆ และขึ้นอยู่กับลักษณะของความสัมพันธ์ต่อกันของส่วนประกอบเหล่านั้นด้วยเมื่อใดที่เราแยกเอาส่วนประกอบทั้งหมดออกจากกัน สิ่งที่เราเรียกว่ารถ ก็ไม่มี มีแต่ส่วนประกอบแต่ละส่วนเท่านั้น ซึ่งก็ไม่ใช่ รถ และส่วนประกอบแต่ละส่วนนั้นก็มีส่วนประกอบย่อยของมันอีก

ส่วนประกอบสำคัญของชีวิต ^{๕๖}

ในทัศนะของพุทธศาสนาสิ่งที่เรียกว่าชีวิต มีองค์ประกอบใหญ่ ๒ ส่วน คือ ส่วนที่เป็นรูปธรรมกับส่วนที่เป็นนามธรรมอย่างที่เราเข้าใจกันทั่วไปว่าเป็นเรื่องของกายกับเรื่องของจิต องค์ประกอบใหญ่ทั้งสองส่วนนี้ รวมอยู่ในสิ่งที่เรียกว่า ชันธ์ ๕ (The Five Aggregates) ซึ่งประกอบด้วย รูป เวทนา สัญญา สังขาร และ วิญญาณ ความหมายขององค์ประกอบทั้ง ๕ ส่วนมีดังนี้

รูป (Corporeality) คือ ส่วนประกอบที่เป็นด้านกายภาพหรือรูปธรรมทั้งหมดคือร่างกาย และพฤติกรรมทั้งหมดของร่างกาย หรือ ส่วนที่เป็นสสารและพลังงานฝ่ายวัตถุ พร้อมทั้งคุณสมบัติและพฤติกรรมต่างๆ ของสสารและพลังงานเหล่านั้น

เวทนา (Feeling หรือ Sensation) คือ ส่วนที่เป็นความรู้สึก ซึ่งเกิดจากการได้สัมผัสผ่านทางประสาทสัมผัสทั้ง ๕ และทางใจ คือการเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การรู้สัมผัสทางกาย และการรู้อารมณ์ทางใจ ความรู้สึกนั้นอาจมีหลากหลาย เช่น ความรู้สึกร้อน หนาว อบอุ่น เจ็บปวด

^{๕๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๑๖.

ผ่อนคลาย ความรู้สึกพอใจ ไม่พอใจ โกรธ หงุดหงิด เครียด ฯลฯ กล่าวรวมๆ ได้ว่า เป็นความรู้สึกสุขทุกข์ หรือเฉยๆ คือ ไม่สุข ไม่ทุกข์

สัญญา (Perception) คือความกำหนดได้หรือหมายรู้ การจำได้ และการแยกแยะความแตกต่างของสิ่งที่รับเข้ามาทางประสาทสัมผัสต่างๆ เป็นอาการที่ใจรับรู้และสามารถบอกได้ว่าสิ่งนั้นๆ เป็นอะไร อันเป็นเหตุให้จำสิ่งนั้นๆ ได้ เช่น จำรูปร่าง สี เสียง กลิ่น รส สัมผัส และอาการต่างๆ ได้

สังขาร (Mental Formation หรือ Volitional Activities) คือ สภาพที่ปรุงแต่งจิต ให้มีลักษณะต่างๆ ซึ่งอาจจะเป็นฝ่ายดี ฝ่ายชั่ว หรือเป็นกลางๆ ไม่ดี ไม่ชั่ว ก็ได้ ทั้งนี้ โดยมี เจตนา เป็นตัวนำ กล่าวอย่างง่าย ๆ สังขารนี้คือ ความนึกคิด ซึ่งอาจจะเป็นด้านดี ไม่ดี หรือเป็นกลางๆ ก็ได้

วิญญาณ (Consciousness) หมายถึง การรับรู้อารมณ์ (object) โดยผ่านทางประสาทสัมผัสทั้ง ๕ และทางใจ คือ รู้โดยผ่านทาง การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การได้ลิ้มรส การรับสัมผัสทางกาย และการรู้อารมณ์ทางใจ

ชีวิตในทัศนะของพุทธศาสนา เป็นผลของการที่ส่วนประกอบของขันธ ๕ มารวมกันเข้า โดยมีความสัมพันธ์แบบอิงอาศัยกันอย่างสอดประสาน ส่วนประกอบทั้งห้านี้ มีทั้งส่วนที่เป็นรูปธรรม และนามธรรม ชีวิตในความหมายนี้อาจกล่าวว่า เป็นชีวิตบริสุทธิ์ คือ ยังไม่มีเรื่องอื่นจากภายนอก หรือแม้แต่เรื่องของความรู้สึกว่าเป็นตัวเรา เข้ามาเกี่ยวข้องแต่ชีวิตในมุมมองนี้ ไม่ใช่ชีวิตที่คนส่วนมากเข้าใจกัน เพราะการดำเนินไปและการทำหน้าที่ของส่วนประกอบแต่ละส่วนเป็นกระบวนการที่ละเอียดอ่อน ยากแก่การสังเกต แม้การทำหน้าที่ของส่วนที่เป็นรูปธรรมเช่น การทำงานของอวัยวะภายในบางส่วน เราแทบไม่สามารถสังเกตได้เลย เพราะทุกอย่างดำเนินไปอย่างเป็นธรรมชาติ ต่อเมื่อมีปัญหาในการดำเนินชีวิต เช่น มีความเจ็บป่วยเกิดขึ้นกับร่างกายหรืออวัยวะส่วนนั้นๆ เราจึงจะสามารถสังเกตได้ หรือสนใจอยากจะเรียนรู้ เพื่อให้เกิดความเข้าใจความเป็นไปของชีวิตให้ชัดเจนถ่องแท้ยิ่งขึ้นผู้วิจัยจึงศึกษาความเป็นไปของชีวิตในทัศนะพุทธศาสนาว่าเป็นไปอย่างไรดังนี้

ธรรมชาติของชีวิตในทัศนะพุทธศาสนา

ในทัศนะของพุทธศาสนาสิ่งที่เรียกว่าชีวิต มีองค์ประกอบใหญ่ ๒ ส่วน คือ ส่วนที่เป็นรูปธรรมกับส่วนที่เป็นนามธรรมอย่างที่เราเข้าใจกันทั่วไปว่าเป็นเรื่องของ กายกับเรื่องของจิต องค์ประกอบใหญ่ทั้งสองส่วนนี้ รวมอยู่ในสิ่งที่เรียกว่า ขันธ ๕ (The Five Aggregates) ซึ่งประกอบด้วย รูป เวทนา สัญญา สังขาร และ วิญญาณมารวมกันเข้า โดยมีความสัมพันธ์แบบอิงอาศัยกันอย่างสอดประสานมีความสัมพันธ์เนื่องอาศัยซึ่งกันและกัน เป็นเหตุปัจจัยสืบต่อแก่กันแต่ละอย่างล้วนไม่มีตัวตนของมันเองและไม่เที่ยงแท้คงที่ ความเป็นไปต่างๆทั้งหมดนี้เป็นไปตามธรรมชาติ อาศัย

ความสัมพันธ์และความเป็นปัจจัยเนื่องอาศัยกันของสิ่งทั้งหลาย เรียกว่าเป็น กฎธรรมชาติ ในคัมภีร์พระอรรถกถาจารย์นิยามกฎธรรมชาติเป็น ๕ อย่าง^{๕๗} คือ

๑. อุตุนิยาม (Physical Laws) คือ กฎธรรมชาติเกี่ยวกับปรากฏการณ์ฝ่ายวัตถุ โดยเฉพาะความเป็นไปของธรรมชาติแวดล้อมและความเปลี่ยนแปลงทางวัตถุ เช่น เรื่องลมฟ้าอากาศ ฤดูกาล ฝนตกฟ้าร้อง การที่ดอกบัวบานกลางวันหุบกลางคืน การที่ดินน้ำปุ๋ยช่วยให้ต้นไม้งอกงาม การที่คนไอหรือจาม การที่สิ่งทั้งหลายผุพังเน่าเปื่อย เป็นต้น

๒. พืชินิยาม (Biological Laws) คือ กฎธรรมชาติที่เกี่ยวกับการสืบพันธุ์หรือเรียกกันว่าพันธุ์กรรม เช่น หลักความจริงที่ว่าพืชเช่นใดก็ให้ผลเช่นนั้น พืชมะม่วงก็ออกผลเป็นมะม่วง เป็นต้น

๓. จิตินิยาม (Psychic Laws) คือ กฎธรรมชาติที่เกี่ยวกับทำงานของจิต เช่น เมื่อมีอารมณ์ (สิ่งเร้า) กระทบประสาทจะมีการรับรู้เกิดขึ้น จิตจะทำงานอย่างไร คือมีการเคลื่อนไหวแห่งภวังคจิต ภวังคจิตขาดตอน แล้วมีอาวัชชนะ แล้วมีการเห็น การได้ยิน ฯลฯ มีสัมผัสปฏิจันนะ สันติระณะ ฯลฯ หรือเมื่อจิตที่มีคุณสมบัติอย่างนี้เกิดขึ้นจะมีเจตสิกอะไรบ้างประกอบได้หรือประกอบไม่ได้ เป็นต้น กล่าวคือ พระพุทธศาสนาเชื่อว่า มนุษย์มีองค์ประกอบด้วยส่วนที่สำคัญ ๒ ส่วน คือ ร่างกายและจิตใจ จิตมีกฎเกณฑ์ในการทำงาน เปลี่ยนแปลงและแสดงพฤติกรรม เป็นลักษณะเฉพาะตน

๔. กรรมนิยาม (Kamic Laws) คือ กฎธรรมชาติเกี่ยวกับพฤติกรรมของมนุษย์ คือ กระบวนการก่อการกระทำและการให้ผลของการกระทำ หรือพูดให้เฉพาะเจาะจงลงไปอีกว่า กระบวนการแห่งเจตจำนงหรือความคิดปรุงแต่งสร้างสรรค์ต่างๆ พร้อมทั้งผลที่สืบเนื่องออกไปอันสอดคล้องสมกัน เช่น ทำกรรมดี มีผลดี ทำกรรมชั่วมีผลชั่ว เป็นต้น หรืออาจเรียกว่ากฎแห่งกรรม

๕. ธรรมนิยาม (General Laws) คือ กฎธรรมชาติเกี่ยวกับความสัมพันธ์และอาการที่เป็นเหตุเป็นผลแก่กันของสิ่งทั้งหลาย โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่เรียกกันว่า ความเป็นไปตามธรรมดา เช่นว่า สิ่งทั้งหลายมีความเกิดขึ้น ตั้งอยู่และดับไปเป็นธรรมดา คนย่อมมีความเกิดแก่เจ็บตายเป็นธรรมดา ธรรมดาของคนมีอายุขัยประมาณร้อยปี ไม่ว่าพระพุทธเจ้าจะอุบัติหรือไม่ก็ตาม ย่อมเป็นธรรมดาของสิ่งทั้งหลายที่เป็นสภาพไม่เที่ยง ถูกปัจจัยบีบคั้น และไม่เป็นอัตตา ดังนี้ เป็นต้น จะเห็นได้ว่ากฎธรรมนิยามนี้เป็นกฎสากลที่ครอบคลุม ความเป็นไปทั้งฝ่ายจิตและฝ่ายวัตถุ กฎข้อนี้มีขอบเขตครอบคลุมกว้างขวางที่สุด

ในบรรดากฎธรรมชาติทั้งหลายนั้น มีกฎแห่งกรรมหรือกรรมนิยามรวมอยู่ด้วย เมื่อมองในแง่ของมนุษย์ จะเห็นได้ว่ากรรมนิยามเป็นกฎที่สำคัญที่สุด เพราะเป็นเรื่องของมนุษย์โดยตรง มนุษย์

^{๕๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๑๕๒-๑๕๓.

เป็นผู้เสกสรรปรุงแต่งกรรม และกรรมก็เป็นเครื่องปรุงแต่งวิถีแห่งการดำรงชีวิตมนุษย์ มนุษย์เกิดจากธรรมชาติและเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ ดังนั้น พระพุทธศาสนาจึงสอนเน้นถึงความสำคัญของกรรมเป็นอย่างมาก ดังพุทธพจน์ “กมฺมฺนา วตฺตตี โลโก” แปลว่า โลกเป็นไปตามกรรม หรือโลกเป็นไปเพราะกรรม^{๕๘} กรรมจึงเป็นคำสอนที่สำคัญยิ่งเรื่องหนึ่งในพระพุทธศาสนา

ความหมายและประเภทของกรรม

กรรม แปลตามศัพท์ว่า การงาน หรือการกระทำที่ประกอบด้วยเจตนา คือทำด้วยความตั้งใจหรือจงใจทำ ดีก็ตาม ชั่วก็ตาม ถ้าเป็นการกระทำที่ไม่มีเจตนา ในความหมายทางธรรมไม่เรียกว่าเป็นกรรม กรรมจำแนกตามคุณภาพ หรือตามธรรมที่เป็นมูลเหตุ แบ่งได้เป็น ๒ อย่างคือ^{๕๙}

อกุศลกรรม กรรมที่เป็นอกุศล การกระทำที่ไม่ดี กรรมชั่ว หมายถึงการกระทำที่เกิดจากอกุศลมูลคือ โลภะ โทสะ หรือโมหะ

กุศลกรรม กรรมที่เป็นกุศล การกระทำที่ดี กรรมดี หมายถึงการกระทำที่เกิดจากกุศลมูลคือ โลภะ โทสะ หรือโมหะ

แต่ถ้าจำแนกตามทวารคือทางที่ทำการกรรมหรือทางที่แสดงออกของกรรม แบ่งเป็น ๓ อย่างคือ

กายกรรม กรรมที่ทำด้วยกาย หรือการกระทำทางกาย

วจีกรรม กรรมที่ทำด้วยวาจา หรือการกระทำทางวาจา

มโนกรรม กรรมที่ทำด้วยใจ หรือการกระทำทางใจ

ในบรรดากรรมทั้ง ๓ อย่าง คือ กายกรรม วจีกรรมและมโนกรรม นั้นกรรมที่อาจกล่าวได้ว่าสำคัญที่สุดคือ มโนกรรม เหตุที่มโนกรรมมีความสำคัญที่สุดเพราะเป็นจุดเริ่มต้นแห่งกายกรรมและวจีกรรม มนุษย์มีความคิดต่อสิ่งเร้าต่างๆที่เข้ามากระทบก่อนแล้วจึงแสดงออกด้านการกระทำหรือการพูด และจะมีผลรุนแรงกว้างขวาง มโนกรรมนั้นรวมถึง ความเชื่อ ความเห็น แนวความคิด ทฤษฎีและค่านิยมต่างๆ ทางพุทธศาสนาเรียกว่า ทิฐิ กล่าวคือทิฐิจะเป็นตัวกำหนดพฤติกรรมต่างๆของบุคคล

นอกจากนี้หลักธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงในรูปของกฎธรรมชาติดังกล่าวคือไตรลักษณ์ และปฏิจจสมุปบาทความจริงธรรมทั้ง ๒ หมวดนี้เป็นกฎเดียวกัน^{๖๐} กล่าวคือ ไตรลักษณ์ มุ่งแสดงลักษณะของสิ่งทั้งหลายซึ่งปรากฏให้เห็นว่าเป็นอย่างนั้น ในเมื่อสิ่งเหล่านั้นเป็นไปโดยอาการที่สัมพันธ์เนื่องอาศัยกันเป็นเหตุปัจจัยสืบต่อแก่กันตามหลักปฏิจจสมุปบาทที่ มุ่งแสดงถึงอาการที่สิ่งทั้งหลายมีความสัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยสืบต่อแก่กันเป็นกระแส จนมองเห็นลักษณะได้ว่าเป็นไตร

^{๕๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๑๕๕.

^{๕๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๙.

^{๖๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๗.

ลักษณะ^{๖๑} แปลว่าลักษณะ ๓ อย่าง หมายถึงสามัญลักษณะ หรือลักษณะที่เสมอกัน หรือสิ่งที่มีประจำอยู่ในตัวของสังขารทั้งปวงเป็นธรรมที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ ๓ อย่าง ได้แก่

อนิจจตา (Impermanence) ความไม่เที่ยง ความไม่คงที่ ความไม่ยั่งยืน ภาวะที่เกิดขึ้นแล้วเสื่อมและสลายไป

ทุกข์ตา (Stress and conflict) ความเป็นทุกข์ ภาวะที่ถูกบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้นและสลายตัว ภาวะที่กดดัน ผื่นและขัดแย้งอยู่ในตัว เพราะปัจจัยที่ปรุงแต่งให้มีสภาพเป็นอย่างนั้นเปลี่ยนแปลงไป จะทำให้คงอยู่ในสภาพนั้นไม่ได้ภาวะที่ไม่สมบูรณ์มีความบกพร่องอยู่ในตัว

อนัตตตา (Soullessnessหรือ non- self) ความเป็นอนัตตา ความไม่ใช่ตัวตน ความไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมันเองไม่ใช่ของใครไม่อยู่ในอำนาจควบคุมของใคร

อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ลักษณะ ๓ อย่างนี้ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ธรรมนิกาย คือกฎธรรมดาหรือข้อกำหนดที่แน่นอนของสังขารว่าสิ่งปรุงแต่งทั้งปวงไม่เที่ยง สิ่งปรุงแต่งทั้งปวงเป็นทุกข์ สิ่งทั้งปวงไม่ใช่ตัวตน ลักษณะสามัญ ๓ ประการนี้ พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนมากกว่าคำสั่งสอนอื่นๆ ในบรรดาคำสั่งสอนทั้งหลายจะนำมารวบยอดอยู่ที่การเห็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา นี้ทั้งนั้น บางทีก็กล่าวตรงๆ บางทีก็พูดด้วยโวหารอย่างอื่น แต่ใจความมุ่งแสดง ความจริงอย่างเดียวกัน ดังปรากฏในมหาปริณีพพานสูตร ขณะประทับที่ เวฬุคามนั้นได้เกิดอาการพระประชวรอย่างรุนแรง ทรงมีทุกขเวทนาอย่างแสนสาหัส จวนเจียนจะปรินิพพาน แต่ทรงอดกลั้นไว้ด้วยอิทธิบาท ทำให้ท่านพระอานนท์ที่เฝ้าพยาบาลอยู่ตลอดเวลา รู้สึกดีใจ หายกังวลห่วงใย ด้วยคิดว่า ถ้ายังไม่ปรารภสงฆ์ก็คงจะไม่เสด็จดับขันธปรินิพพานก่อน และกราบทูลความให้ทรงทราบ พระองค์จึงทรงตรัสสอนเรื่องความไม่เที่ยงของสังขารซึ่งต้องมีการพลัดพรากเป็นธรรมดา ดังนี้

“อานนท์ เราเคยบอกเธอไว้ก่อนมิใช่หรือว่า ความพลัดพราก ความทอดทิ้ง ความแปรเปลี่ยนเป็นอย่างอื่นจากของรักของชอบใจทุกอย่างจะต้องมี ฉะนั้นจะพึงหาได้อะไรจากที่ไหนในสังขารนี้ สิ่งที่เกิดขึ้น มีขึ้น ถูกปัจจัยปรุงแต่งขึ้นมีความแตกสลายเป็นธรรมดา เป็นไปไม่ได้ที่จะปรารภว่า ขอสิ่งนั้นจงอย่าแตกสลายไปเลย ตถาคต สละ คลาย ปล่อย ละวางสิ่งนั้นได้แล้ว”^{๖๒}

ตัวอย่างพุทธพจน์แสดงไตรลักษณ์ในกรณีของขันธ ๕ ที่ปรากฏในคัมภีร์มีดังนี้

“ ภิกษุทั้งหลาย รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญูณ เป็นอนัตตา หากรูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญูณ จักเป็นอัตตา แล้วไซ้ มันก็จะเป็นไปเพื่ออาพาธ ทั้งยังจะได้ตามปรารภนาในรูป ฯลฯ ในวิญญูณว่า “ ขอรูป...ขอเวทนา...ขอสัญญา...ขอสังขาร...ขอวิญญูณของเราจงเป็นอย่างนี้เถิด อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย ” แต่เพราะเหตุที่รูป ฯลฯ วิญญูณ เป็นอนัตตา ฉะนั้นรูป ฯลฯ วิญญูณ จึงเป็นไปเพื่ออาพาธ และใครๆ ไม่อาจได้ตามความปรารภนา ในรูป ฯลฯ วิญญูณ ว่า

^{๖๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๘.

^{๖๒} ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๘๓/๑๓๐.

“ ขอรูปล...ขอเวทนา...ขอสัญญา...ขอสังขาร...ขอวิญญาณของเราจะเป็นอย่างนี้เกิด อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย”

“ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายมีความเห็นเป็นไฉน ?”

“รูปเที่ยง หรือไม่เที่ยง?” (ตรัสถามทีละอย่างจนถึงวิญญาณ)

“ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า”

“ก็สิ่งใดไม่เที่ยงสิ่งนั้นเป็นทุกข์ หรือเป็นสุข?”

“เป็นทุกข์ พระเจ้าข้า”

“ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะเฝ้าเห็นสิ่งนั้นว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นตัวตนของเรา?”

“ไม่ควรเห็นอย่างนั้น พระเจ้าข้า”

“ภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนั้นแล รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ทั้งภายในและภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ทั้งที่ไกลและที่ใกล้ทั้งหมดนั้น เธอทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอย่างถูกต้อง ตามที่มันเป็นว่า “นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่ใช่นั่น นั่นไม่ใช่ตัวเรา”^{๖๓}

ในการดำเนินชีวิตของมนุษย์ทั่วไปมักไม่เข้าใจหรือมองเห็นชีวิตใน ความหมายที่ว่า เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นและดำรงอยู่จากการประกอบกันเข้าของส่วนต่างๆ และตัวตนที่แท้จริง ของสิ่งที่เรียกว่าชีวิตนั้น ไม่มี แต่จะเข้าใจหรือมองเห็นชีวิตเฉพาะในความหมายของการดำเนินชีวิต การกระทำหรือความเป็นอยู่มากกว่า คนส่วนมากเข้าใจชีวิตหรือมองเห็นชีวิตในด้านที่เข้าไปสัมพันธ์กับโลกภายนอก คือรู้ชีวิตหรือตระหนักรู้ในการมีอยู่ของชีวิตเมื่อได้สัมพันธ์กับบุคคลในครอบครัวผู้คนรอบข้างและสิ่งแวดล้อม ปกติคนเรามักมีความโน้มเอียงที่จะยึดถืออยู่เสมอว่าตัวตนที่แท้ของตนมีอยู่ในรูปใดรูปหนึ่งความรู้สึกว่า มีตัวตน ความรู้สึกที่ว่า นี่เป็นเรา นี่เป็นของเรา เป็นต้น เกิดขึ้นได้จากการที่การดำเนินชีวิต มีการติดต่อกับโลกภายนอกเป็นสำคัญ ย่อมเกิดความรู้สึก หรือมีปฏิกิริยาต่อสิ่งเหล่านั้น เช่น เกิดความรู้สึกชอบ ไม่ชอบ รัก โกรธ สุข ทุกข์ ฯลฯ ขึ้นอยู่กับลักษณะการรับอารมณ์ในขณะที่เกิดการสัมผัสกับสิ่งนั้นๆ ความรู้สึกที่เกิดขึ้นนั้นจะก่อให้เกิดความอยากหรือทางพุทธธรรมเรียกว่าตัณหา ในลักษณะต่างๆ ตามมา คือ อยากได้ อยากมี อยากเป็น ในสิ่งที่ตัวเองยังไม่ได้ยังไม่มีหรือยังไม่เป็นเมื่อได้ หรือมี หรือเป็นสมใจแล้วก็อยากให้สิ่งที่ตัวเองได้ มี และเป็นนั้นคงอยู่นานๆ หรือมิฉะนั้นก็อยากให้ตัวเองพ้นจากสภาพที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน เมื่อได้สิ่งที่ชอบ สิ่งที่ทำให้เป็นสุข ความรู้สึกก็จะพัฒนาไปเป็นความยึดมั่นถือมั่น อยากครอบครองสิ่งนั้นๆนั้นคือเกิดอุปาทาน ที่ทำให้เกิดความทุกข์ในการดำเนินชีวิต

^{๖๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๖๙.

ในประเด็นนี้ผู้วิจัยมีความเห็นว่าชีวิตคือการเปลี่ยนแปลงขององค์ประกอบที่เรียกว่ารูปกับนาม คือร่างกายกับจิตใจที่มีการเปลี่ยนแปลงอย่างต่อเนื่องสอดคล้องกลมกลืนกันตลอดเวลาตามกฎธรรมชาติ คือไม่คงที่ ไม่ยั่งยืนเกิดขึ้นแล้วสลายไป ไม่สามารถควบคุมได้ การดำเนินชีวิตของคนส่วนใหญ่มักยึดมั่น ถือนั่นกับสิ่งที่คิดว่าเป็นตัวตน ของของตนอยากได้ครอบครองสิ่งนั้นๆ จึงทำให้เกิดความทุกข์ยากลำบากในการดำเนินชีวิต โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อการดำเนินชีวิตที่มาถึงวาระที่จะต้องเผชิญกับความตาย การพลัดพรากสูญเสียบุคคลอันเป็นที่รัก หรืออาจกล่าวได้ว่าทุกข์ที่สุดของมนุษย์คือการเผชิญกับความตาย ถึงแม้ว่าจะยอมรับว่ามนุษย์ทุกคนต้องตาย ความตายเป็นธรรมชาติที่ไม่มีใครหนีพ้น แต่มนุษย์ทุกคนล้วนกลัวตาย และยากที่จะยอมรับเมื่อความตายมาถึง ไม่ว่าจะเป็นความตายของตนเองหรือบุคคลอันเป็นที่รักก็ตาม

เพื่อให้เกิดความเข้าใจในธรรมชาติของชีวิตที่เกี่ยวข้องเชื่อมโยงกับความตาย ผู้วิจัยจึงสนใจศึกษาประเด็นความตายในทัศนะพุทธศาสนาดังนี้

๒.๒.๒ ความตายในทัศนะพุทธศาสนา

ความตาย ในความหมายตามพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒ ได้ให้ความหมายของคำว่า ตาย ไว้ว่า คือการสิ้นใจ, การสิ้นชีวิต, ไม่เป็นอยู่ต่อไป, สิ้นสภาพของการมีชีวิต, การเคลื่อนไหวไม่ได้^{๖๔} ส่วนในทางพระพุทธศาสนา ได้กล่าวถึงความหมายของความตายเอาไว้ว่า ความตาย หมายถึง การทอดทิ้งร่างกายไว้ หรือการสิ้นชีวิตในภพหนึ่งๆ การสิ้นลมหายใจ ความขาดสูญของชีวิตในภพหนึ่งๆ การที่ร่างกายแตกสลายไป การไม่มีความเคลื่อนไหวของร่างกาย อวัยวะทุกส่วนหยุดการทำงาน มรณะ คือ ความตาย จุตี เคลื่อนไป ภาวะของความเคลื่อนไหว ความแตกทำลาย ความหายไป มฤตยู ความทำกาละ ความแตกทำลายแห่งขันธ ความทอดทิ้งซากศพ ความขาดแห่งชีวิตินทรีย์ จากหมู่สัตว์นั้นๆ ของเหล่าสัตว์นั้นๆ นี้เรียกว่ามรณะ^{๖๕} ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ได้ให้ความหมายของคำว่า “ความตาย” เอาไว้ว่า “คือความขาดแห่งชีวิตินทรีย์ที่เนื่องอยู่กับภพอันหนึ่งชื่อว่ามรณะ”^{๖๖} อันได้แก่ การสิ้นชีวิตของมนุษย์และสัตว์โลกทั้งหลายในภพหนึ่งๆ ซึ่งเป็นการสิ้นชีวิตของมนุษย์และสัตว์โลกทั้งหลาย โดยการกำหนดเอาภพหนึ่งชาติหนึ่งที่เหมาะสมกันว่าผู้ที่สิ้นชีวิตนั้นเป็นมนุษย์ เป็นสัตว์

ดังนั้นความตายในทัศนะพุทธศาสนา หมายถึงการแตกสลายของธาตุขันธ์และการดับลงของจิตเจตซึ่งเป็นกระบวนการหนึ่งของชีวิตที่อยู่ภายใต้กฎธรรมชาติที่มีการเกิดดับอยู่ตลอดเวลา พุทธ

^{๖๔} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒, หน้า ๔๖๐.

^{๖๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๙๐/๓๒๕.

^{๖๖} คณะกรรมการแผนกตำรา มหามกุฏราชวิทยาลัย, วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๒ ตอน ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๑.

ศาสนามีทัศนะต่อความตายในรูปของการเปลี่ยนแปลง พุทธศาสนาเชื่อว่า ชีวิตมีอยู่ เป็นอยู่ เพราะมีปัจจัยต่างๆ มาประกอบกันอย่างเหมาะสม และปัจจัยสำคัญก็คือ ชันธ์ ๕ ดังที่ได้แสดงมาแล้ว ตามความเชื่อนี้ ความตายก็เป็นอะไรอื่นไปไม่ได้นอกจากคือความสิ้นไปแห่งปัจจัยเหล่านั้น หรือมิฉะนั้นก็เป็นการประกอบส่วนที่ผิดเพี้ยนไป อันเกิดจากความไม่เที่ยงและความไม่มีตัวตนของปัจจัยเหล่านั้น นี่เป็นหลักกว้างๆ ที่อิงอยู่กับกฎธรรมชาติหรือหลักธรรมเรื่อง ไตรลักษณ์ และ ปฏิจจสมุปบาท ที่ว่าด้วยความเป็นเหตุเป็นผลแบบอิงอาศัยกันของสิ่งทั้งหลาย ทำนองว่า เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงดับไปความสิ้นไปแห่งเหตุปัจจัยนั้น อาจมองว่าเป็นเพียงมิติหนึ่งของความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลา แม้ในขณะที่ชีวิตยังมีอยู่ ความเปลี่ยนแปลงนี้ คือกระบวนการที่ทั้งความเกิดและความดับ เกิดต่อเนื่องสลับกันไปมองในแง่ชีวิตก็มีทั้งการเกิดการดับอยู่ตลอดเวลา การเกิดและการดับ ในลักษณะเช่นนี้ไม่ได้ทำให้ชีวิตหมดไป คือ ไม่ตาย ในความหมายที่เข้าใจกันทั่วไป แต่ก็แน่นอนว่าย่อมทำให้ชีวิตเปลี่ยนแปลงไปได้ทั้งในด้านรูปธรรมและนามธรรม ดังจะเห็นได้จากการที่หน้าตาและร่างกายของเราเปลี่ยนไปตามกาลเวลา ถ้าถือว่าเป็นการตาย นี่ก็คือการตายจากสภาวะหนึ่งแล้วไปเกิดในอีกสภาวะหนึ่ง เช่น จากเด็กเล็กเป็นวัยรุ่น เป็นผู้ใหญ่ และเป็นคนชรา เป็นต้น ในความตายแบบนี้เหตุปัจจัยแห่งชีวิตไม่ได้หมดและชีวิตก็ได้สิ้นไปจริงๆ เพียงแต่เปลี่ยนแปลงสภาวะไปเท่านั้น^{๖๗}

ตามหลักความเชื่อในพุทธศาสนา ความเปลี่ยนแปลงของเหตุปัจจัยที่ทำให้ชีวิตหมดไปหรือตาย อาจเกิดได้ในกรณีต่อไปนี้

สิ้นอายุขัย (อายุขยมรณะ) คือ ตายเพราะสิ้นอายุ ซึ่งเป็นไปตามกฎธรรมชาติของสรรพสิ่งที่เกิดมา กล่าวคือ ทุกสิ่งตกอยู่ในกฎแห่งการเกิดขึ้น ดำรงอยู่ และดับไป ชีวิตของมนุษย์ที่เกิดมานั้น แม้จะไม่มีโรคภัยหรือเหตุอื่นให้เสียชีวิตไปก่อนวัยอันควร ก็ดำรงอยู่ได้ชั่วระยะเวลาหนึ่งเท่านั้น ถ้าจะเปรียบก็คงจะเหมือนชิ้นส่วนอิเล็กทรอนิกส์ ชิ้นหนึ่ง ซึ่งมีอายุการใช้งานจำกัดอยู่ระยะหนึ่ง เมื่อพ้นจากนั้นไป ชิ้นส่วนนั้นก็หมดสภาพ คือไม่สามารถทำหน้าที่ของมันได้ต่อไป ชีวิตของคนเราก็คลายกัน นั่นคือมีอายุขัยที่จำกัด นอกจากนี้ อายุขัยของคนเรายังไม่เท่ากัน และเปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัย ขึ้นอยู่กับเหตุปัจจัยที่สนับสนุน และเอื้ออำนวยหลายด้าน เช่น ความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีด้านการแพทย์ สภาพแวดล้อมในการทำงาน และรูปแบบตลอดจนพฤติกรรมดำรงชีวิต เป็นต้น การตายเพราะสิ้นอายุขัยนั้น อาจเปรียบได้กับตะเกียงที่ไส้หมด แม้น้ำมันจะยังเหลืออยู่ แต่ก็ไม่สามารถจะให้เปลวไฟที่มีแสงสว่างต่อไปได้

^{๖๗} ชาย โพธิสิตา. **ชีวิตและความตายในทัศนะของพุทธศาสนา**, [ออนไลน์] .แหล่งที่มา :<http://www.ipshr.mahidol.ac.th/IPSR/AnnualConference/Conferencell/Article/Article05.htm>, [๑๙ ก.ค. ๒๕๕๘].

สิ้นกรรม (กัมมัคขยมรณะ) คือ ตายเพราะสิ้นกรรม กรรมนั้นคือการกระทำซึ่งมีผลสืบเนื่องตามมา (consequences) อาจเป็นกรรมที่ทำในอดีต ซึ่งอาจไกลออกไปจนถึงในอดีตชาติ หรืออาจเป็นกรรมที่ทำในปัจจุบัน เช่น การดูแลอนามัยเป็นต้น และอาจเป็น กุศลกรรมหรืออกุศลกรรม ก็ได้ ขึ้นอยู่กับว่าการกระทำที่ได้ทำลงไปนั้นเป็นฝ่ายดีหรือไม่ดี กรรมที่ทำไว้นั้นมีหน้าที่ช่วยสนับสนุนการดำเนินชีวิต ในภพที่เราเกิดมา เมื่อผลกรรมสิ้นไป ชีวิตก็สิ้นไป เปรียบเหมือนตะเกียงที่น้ำมันหมด แม้ไส้ตะเกียงจะยังเหลืออยู่ เปลวไฟและแสงสว่างก็หมดไป

สิ้นทั้งอายุและกรรม (อุภยักขยมรณะ) คือ ทั้งอายุขัยและกรรม สิ้นไปในเวลาเดียวกัน การตายในกรณีเช่นนี้ จะเห็นได้เช่น การตายของผู้สูงอายุที่แก่หง่อม รูปร่างและจิตใจ หมดสภาพ อีกทั้งกรรม คือ การกระทำที่จะเป็นแรงสนับสนุนให้รูปร่างและนามทำหน้าที่ของมัน ก็หมดไป เปรียบเหมือนตะเกียงที่ทั้งน้ำมันและไส้หมดไปด้วยกัน

มีเหตุหรือกรรมอย่างอื่นมาตัดรอน (อุปจเฉทมรณะ) ทำให้ชีวิตสิ้นไปกะทันหัน ทั้งที่น่าจะอยู่ต่อไปได้ ในกรณีนี้ ทั้งอายุและกรรมยังไม่หมด แต่เกิดเหตุทำให้เสียชีวิตกะทันหัน เช่น การตายด้วยอุบัติเหตุ หรือโรคระบาดเฉียบพลันร้ายแรง ท่านเปรียบเทียบการตายในกรณีเช่นนี้เหมือนกับตะเกียงที่ทั้งน้ำมันและไส้ยังคงมีอยู่ แต่ไฟดับไปเพราะเหตุอื่น เช่น มีลมพัดมาแรง ซึ่งเป็นเหตุภายนอก ทำให้เปลวไฟดับไป เป็นต้น

อาจกล่าวได้ว่าสาเหตุของการตายคือ การตายตามเวลาที่เหมาะสมเพราะหมดอายุขัยหรือสิ้นกรรมและการตายเพราะกรรมตัดรอน ซึ่งวิถีชีวิตของคนใกล้ตายในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ^{๖๘} มี ๒ ระยะคือ ระยะมรณาสันกาลอาจมีเวลารวดเร็วหรือช้าเป็นแรมเดือน เป็นโอกาสที่ผู้ใกล้ตายสามารถพัฒนาจิต เพื่อบรรลุธรรมและเตรียมพร้อมการตายดี และระยะมรณาสันวิถิ เป็นวิถีจิตระยะใกล้ตายจนถึงการดับของจิตที่เรียกว่าการตาย ไม่ว่าความตายจะเกิดขึ้นในกรณีใด สิ่งเหมือนกันก็คือ ในทุกกรณีล้วนมีเหตุปัจจัยที่สามารถอธิบายได้ และความตายในทุกกรณีเป็นเรื่องความเปลี่ยนแปลง ไม่สามารถควบคุมบังคับได้ ไม่ว่าใครย่อมต้องตายด้วยกันทั้งนั้นดังพุทธพจน์ที่ปรากฏในมหาปริณิพพานสูตร^{๖๙}

“ มนุษย์ทุกคนไม่ว่าเด็ก ผู้ใหญ่
โง่ ฉลาด มั่งมีและยากจน ล้วนต้องตาย
ชีวิตของสัตว์เปรียบเสมือนภาชนะดินที่ช่างหม้อปั้นแล้ว
เล็กบ้าง ใหญ่บ้าง สุกบ้าง ดิบบ้าง
ซึ่งล้วนมีความแตกสลายเป็นที่สุด”

^{๖๘} จำลอง ดิษยณิข ศ.เกียรติคุณ. การเตรียมตัวทางจิตวิญญาณในภาวะใกล้ตาย, [ออนไลน์]
แหล่งที่มา : <http://www.saddhadhamma.org/sattatam30/page6.htm>, [๕ มกราคม ๒๕๕๙].

^{๖๙} ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๘๕/๑๓๑-๑๓๒.

“วัยของเราแก่หง่อม
 ชีวิตของเราเหลือน้อย เราจะจากพวกเธอไป
 เราทำที่พึงแก้ตนแล้ว
 พวกเธอจงอย่าประมาท มีสติ มีศีลบริสุทธิ์
 มีความดำรงมั่นคงดี รักษาจิตของตนไว้
 ผู้ที่ไม่ประมาทอยู่ในธรรมวินัยนี้
 ละการเวียนว่ายตายเกิดแล้ว
 จักทำที่สุดแห่งทุกข์ได้”

การที่องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานนั้น เป็นไปตามกฎธรรมชาติดังมนุษย์ทุกคนต้องตายไปในที่สุดแต่พระพุทธองค์ทรงเจริญอิทธิบาท ๔ อย่างสมบูรณ์ ดังนั้นจึงอาจส่งผลทำให้พระองค์ทรงมีพระชนมายุยืนอีกต่อไปได้ แต่พระพุทธองค์ก็ต้องเสด็จดับขันธปรินิพพานเช่นเดียวกับบุคคลสำคัญอื่นๆ ที่ต้องตายก่อนหน้านั้น เช่นพระสารีบุตรเถระ พระโมคัลลานเถระ พระเจ้าพิมพิสาร พระอัญญาโกณฑัญญะเถระ ฯลฯ

การเสด็จดับขันธปรินิพพานนี้เป็นการยืนยันหลักธรรมเรื่องไตรลักษณ์ ที่สรรพสิ่งในโลกนี้มีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่และดับไป อีกประการหนึ่งในขณะนั้น พุทธบริษัททั้งหลายมีความเข้าใจในหลักธรรมและพระสาวกทั้งหลาย เช่นพระอานนท์เถระ พระอนุรุทธเถระ พระอุบาลีเถระและพระมหากัสสปะเถระ เป็นต้น มีคุณธรรมเพียงพอที่จะเผยแผ่พระศาสนาต่อไปในอนาคต ฉะนั้นด้วยความวางพระทัยอย่างนี้ พระพุทธองค์จึงทรงปลงพระชนมายุสังขารและเสด็จดับขันธปรินิพพานในที่สุด

ความตาย แม้จะมีความหมายในเชิงลบ แต่พระพุทธศาสนามีได้มองในเชิงลบ กลับนำมาเป็นกำลังใจในการสร้างสิ่งที่ดีงามให้เกิดขึ้นในจิตใจ พระพุทธเจ้าทรงนำสิ่งที่ปรากฏอยู่ในชีวิตจริงของพระองค์มาเป็นอุปการะในการสอน ทรงนำเอามาเป็นเครื่องเตือนสติไม่ให้ประมาทในวัยหลงคิดว่า เรายังอยู่ในวัยหนุ่ม ยังมีชีวิตอีกยืนยาว โดยสอนให้พิจารณาว่า แม้แต่ตัวพระพุทธองค์ ก็มีความตายเป็นธรรมดาไม่ล่วงพ้นความตายไปได้ ควรที่เราจะทำความดีทางกาย ทางวาจา ทางใจ ทรงสอนว่าในชีวิตของมนุษย์นั้นมี เทวทูตมาเตือนใจไม่ให้ประมาทอยู่เสมอ สุดท้ายมนุษย์จะเข้าใจได้มากน้อยเพียงใด ถ้ามมนุษย์เข้าใจในเทวทูตที่ปรากฏอยู่ในชีวิต ประพฤติตนไม่ประมาท เห็นภัยในความยึดมั่นถือมั่นที่เป็นบ่อเกิดของการเกิดและการตาย ไม่ยึดมั่นถือมั่น ก็จะพ้นจากความเกิดและความตายที่ประสบอยู่ได้ พ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้

จากการศึกษามุมมองในประเด็นของชีวิตและความตายดังกล่าว หากพิจารณา ไคร่ครวญอย่างละเอียดลึกซึ้ง จะเห็นได้ว่าในความตายมีชีวิต ในชีวิตมีความตาย ชีวิตและความตายเป็นหนึ่งเดียวกัน มีความอิงแอบอยู่ในซึ่งกันและกันแนบสนิทอย่างสอดคล้องกลมกลืน อย่างเป็นธรรมชาติ มนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติการดำรงชีวิตของมนุษย์นั้นเป็นไปตามกฎธรรมชาติที่มีความเป็นไป

ตามธรรมดา ที่ว่าสิ่งทั้งหลายมีความเกิดขึ้น ตั้งอยู่และดับไปเป็นธรรมดา ความเป็นไปในที่นี้คือการเปลี่ยนแปลง ที่ไม่สามารถบังคับควบคุมได้ เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องสอดคล้องกลมกลืนเชื่อมโยง จนวาระสุดท้ายของการดำเนินชีวิตนั้นคือความตาย ที่ไม่มีผู้ใดหนีพ้น หากรู้จักวางท่าทีต่อความตายด้วยการเตรียมความพร้อมที่จะเผชิญด้วยการเตรียมตัว เตรียมใจ ยอมรับ และพร้อมที่จะเผชิญต่อความตายที่กำลังจะเกิดขึ้นในวาระสุดท้ายของชีวิตด้วยท่าทีที่สงบและมีสติ ก็จะทำให้ได้ตายดีแน่นอน

๒.๓ แนวคิดและการเตรียมตัวตายที่ปรากฏในมหาปริณิพพานสูตร

มหาปริณิพพานสูตรเป็นพระสูตรที่บันทึกเรื่องราวเหตุการณ์สำคัญที่เกี่ยวข้องกับการเดินทางจาริกแสดงธรรมของพระพุทธองค์ครั้งสุดท้าย ก่อนเสด็จดับขันธปรินิพพาน พระองค์ทรงตรัสสอน แสดงธรรมที่สำคัญเตรียมความพร้อมในวาระสุดท้ายของชีวิตและหลักธรรมสำคัญซึ่งปรากฏในมหาปริณิพพานสูตรดังนี้

๒.๓.๑ ชีวิตและความตายเป็นไปตามกฎธรรมชาติ

จากบันทึกเหตุการณ์ที่ปรากฏในมหาปริณิพพานสูตรขณะที่พระผู้มีพระภาคพร้อมด้วยท่านพระอานนท์เสด็จเข้าไปยังกุฎาคารศาลา ป่ามหาวันพระผู้มีพระภาค ตรัสสั่งพระอานนท์ให้ไปนิมนต์ภิกษุที่อาศัยในกรุงเวสาลีมาประชุมกัน ณ หอฉัน จากนั้นพระพุทธองค์ทรงประทับนั่งบนพุทธอาสน์ที่ปูลาดไว้แล้ว ตรัสสอนสังเวชนียธรรม(ธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งความสังเวช)^{๗๐} ว่า “ภิกษุทั้งหลาย บัดนี้ เราขอเตือนเธอทั้งหลายว่า สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา เธอทั้งหลายจงทำหน้าที่ให้สำเร็จด้วยความไม่ประมาทเถิด อีกไม่นานการปรินิพพานของตถาคตจะมี จากนั้นไปอีก ๓ เดือน ตถาคตจะปรินิพพาน” จากนั้นตรัสคาถาประพันธ์ต่อไปอีกว่า

“ มนุษย์ทุกคนไม่ว่าเด็ก ผู้ใหญ่
โง่ ฉลาด มั่งมีและยากจน ล้วนต้องตาย
ชีวิตของสัตว์เปรียบเสมือนภาชนะดินที่ช่างหม้อปั้นแล้ว
เล็กบ้าง ใหญ่บ้าง สุกบ้าง ดิบบ้าง
ซึ่งล้วนมีความแตกสลายเป็นที่สุด”^{๗๑}

วิเคราะห์คำตรัสสอนของพระพุทธองค์จะเห็นว่า พระองค์ท่านตรัสสอนอุปมาอุปไมยว่า ชีวิตเปรียบเสมือนภาชนะดิน ไม่ว่าจะแตกต่างกันอย่างไร วันหนึ่งย่อมแตกสลาย มนุษย์ทุกคนล้วนเป็นไปตามกฎธรรมชาติคือมีลักษณะเฉพาะที่เป็นสากล ๓ อย่าง (three universal characteristics) ได้แก่

^{๗๐} ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๘๕/๑๓๑.

^{๗๑} ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๘๕/๑๓๑.

อนิจจัง คือความไม่เที่ยง (impermanence)สรรพสิ่งมีการหมุนเวียนเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา มีลักษณะเป็นพลวัต(dynamic) คือไม่หยุดนิ่งอยู่กับที่

ทุกขัง คือความเป็นทุกข์ (suffering) สรรพสิ่งเมื่อเกิดมาแล้วตั้งอยู่ได้ขณะหนึ่ง แล้วก็ต้องเสื่อมสลายไปในที่สุด มีการเกิดดับอยู่เป็นนิจคงทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้

อนัตตา คือความไม่ใช่ตัวตน (non-self) ทุกสิ่งทุกอย่างไม่มีตัวตนที่แท้จริง ไม่มีสิ่งที่เราเรียกว่า สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา ที่เราคิดว่าอะไรมีอยู่เป็นอยู่อย่างที่เราเข้าใจกัน เป็นเพียงสิ่งสมมุติหรือบัญญัติขึ้นมาเท่านั้นเอง

การปรับทัศนะหรือมุมมองชีวิตให้มีความเข้าใจในลักษณะทั้งสามประการนี้อย่างหนึ่งอย่างใด

ย่อมนำไปสู่การปล่อยวางหรือความไม่ยึดมั่นถือมั่นในสิ่งทั้งปวง เพื่อเตรียมความพร้อมในการดำเนินชีวิตด้วยความไม่ประมาท จนวาระสุดท้ายของชีวิตมาถึง จากบันทึกเหตุการณ์ที่ปรากฏในมหาปรีณิพพานสูตรขณะที่พระพุทธผู้มีพระภาคพร้อมด้วยท่านพระอานนท์เสด็จเข้าไปยังโกฏุมภิกขุ รับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า^{๗๒}

“ภิกษุทั้งหลาย เพราะไม่รู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจ ๔ ประการ เราและเธอทั้งหลายจึงเที่ยวเร่ร่อนไปตลอดกาลยาวนานอย่างนี้

อริยสัจ ๔ ประการ อะไรบ้างคือ

เพราะไม่รู้แจ้งแทงตลอดทุกขอริยสัจ เราและเธอทั้งหลายจึงเที่ยวเร่ร่อนไปตลอดกาลยาวนานอย่างนี้

เพราะไม่รู้แจ้งแทงตลอดทุกขสมุทยอริยสัจ เราและเธอทั้งหลายจึงเที่ยวเร่ร่อนไปตลอดกาลยาวนานอย่างนี้

เพราะไม่รู้แจ้งแทงตลอดในทุกขนิโรธอริยสัจ เราและเธอทั้งหลายจึงเที่ยวเร่ร่อนไปตลอดกาลยาวนานอย่างนี้

เพราะไม่รู้แจ้งแทงตลอดในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ เราและเธอทั้งหลายจึงเที่ยวเร่ร่อนไปตลอดกาลยาวนานอย่างนี้

ภิกษุทั้งหลาย เราและเธอทั้งหลายได้รู้แจ้งแทงตลอดทุกขอริยสัจ เราและเธอทั้งหลายได้รู้แจ้งแทงตลอดทุกขสมุทยอริยสัจ เราและเธอทั้งหลายได้รู้แจ้งแทงตลอดทุกขนิโรธอริยสัจ เราและเธอทั้งหลายได้รู้แจ้งแทงตลอดทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ เราและเธอทั้งหลายถอนภวตันหาได้แล้ว ภวเนตติ(หมายถึง ตัณหานำไปสู่ภพ ตัณหาประจุซึ่งสามารถนำสัตว์ออกจากภพไปสู่ภพ) บัดนี้ภพใหม่ไม่มีอีก”

^{๗๒} ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๕๕/๙๙-๑๐๐.

ขณะที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่โกฏิคาม ทรงแสดงธรรมมิกถาเป็นอันมากแก่ภิกษุทั้งหลาย อย่างนี้ว่า

“ศีลมีลักษณะอย่างนี้ สมาธิมีลักษณะอย่างนี้ ปัญญามีลักษณะอย่างนี้ สมาธิอันบุคคลอบรมโดยมีศีลเป็นฐาน ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก ปัญญาอันบุคคลโดยมีสมาธิเป็นฐาน ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก จิตอันบุคคลอบรมโดยมีปัญญาเป็นฐาน ย่อมหลุดพ้นโดยชอบจากอาสวะทั้งหลาย คือ กามสวะ ภาวาสวะ และอวิชชาสวะ”

วิเคราะห์คำสอนของพระพุทธองค์จะเห็นได้ว่า นอกจากสิ่งที่พระพุทธองค์ทรงตรัสถึงธรรมชาติของชีวิตที่เป็นไปตามกฎไตรลักษณ์ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา สิ่งที่พระพุทธองค์ทรงตรัสเน้นย้ำก็คือสติสัมปชัญญะดังปรากฏในมหาปรินิพพานสูตร^{๗๓} ดังนี้

ครั้งนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่เสด็จถึงกรุงเวสาลี ประทับอยู่ที่อัมพปาลีวัน คือสวนมะม่วงของหญิงคณิกาชื่ออัมพปาลี ซึ่งถวายเป็นที่พักแรมสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประธาน พระพุทธองค์ทรงรับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพึงมีสติสัมปชัญญะ นี่เป็นคำพร่ำสอนของเราสำหรับเธอทั้งหลาย ภิกษุผู้มีสติเป็นอย่างไร คือภิกษุในธรรมวินัยนี้

พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้

พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ ฯลฯ

พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ ฯลฯ

พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้

ภิกษุผู้มีสติสัมปชัญญะเป็นอย่างไร คือภิกษุในธรรมวินัยนี้

ทำความรู้ตัวในการก้าวไป การถอยกลับ

ทำความรู้ตัวในการแลดู การเหลียวดู

ทำความรู้ตัวในการคู้เข้า การเหยียดออก

ทำความรู้ตัวในการครองสังฆาฏิ บาตร และจีวร

ทำความรู้ตัวในการฉัน การดื่ม การเคี้ยว การลิ้ม

ทำความรู้ตัวในการถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ

ทำความรู้ตัวในการเดิน การยืน การนั่ง การนอน การตื่น การพูด การนิ่ง

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพึงมีสติสัมปชัญญะ นี่เป็นคำพร่ำสอนของเราสำหรับเธอทั้งหลาย”

^{๗๓} ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๖๐/๑๐๔-๑๐๕.

จะเห็นได้ว่าหลักธรรมที่พระพุทธองค์ทรงตรัสสอน ก่อนเสด็จดับขันธปรินิพพานคือการทำตนให้มีธรรมเป็นที่พึ่ง เป็นเกาะ นั่นคือการเจริญสติสัมปชัญญะ ดังนั้นผู้วิจัยจึงมีความเห็นว่าการนำหลักธรรมมาใช้ในการดำเนินชีวิตนอกจากจะทำความเข้าใจให้ชัดเจน อย่างท่องแท้แล้วการฝึกปฏิบัติก็มีความสำคัญและจำเป็นอย่างยิ่งในการพัฒนาตนให้มีความพร้อมในการเผชิญความตาย

๒.๓.๒ พุทธกิจในวาระสุดท้ายของพระพุทธองค์ก่อนเสด็จดับขันธปรินิพพาน

พระองค์ทรงรับคำอาราธนาของมาร มารในที่นี้ผู้วิจัยมีความเห็นเป็นอภิสังขารมาร หลังจากที่ทรงปลงมาয়สังขาร ณ ปาวาลเจดีย์ พระพุทธองค์ทรงตรัสจากนี้ไปอีก ๓ เดือน ตถาคตจะปรินิพพาน จากนั้น ตรัสชวนท่านพระอานนท์ไปพักที่กุฎาคารศาลา ป่ามหาวัน เขตกรุงเวสาลีต่อไป การปลงมาয়สังขารของพระพุทธองค์ เป็นการวางท่าที่ วางใจยอมรับความตายที่กำลังจะมาถึง จากนั้นพระพุทธองค์ทรงเลือกเมืองกุสินาราเป็นสถานที่เสด็จดับขันธปรินิพพาน ก่อนเสด็จดับขันธปรินิพพานพระพุทธองค์ทรงจัดการกับภารกิจที่ค้างคา และทรงกล่าวปัจฉิมโอวาทเป็นครั้งสุดท้ายแก่พระภิกษุสงฆ์สาวกที่เฝ้าถวายการดูแลจนวาระสุดท้าย คือเสด็จดับขันธปรินิพพาน

จากการศึกษางานวิจัยนี้ ผู้วิจัยมีความสนใจและให้ความสำคัญในประเด็นพุทธกิจในวาระสุดท้ายขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นอย่างมาก ดังนั้น ผู้วิจัยจึงขอขยายความสาระสำคัญของพุทธกิจในวาระสุดท้ายของพระพุทธองค์ก่อนเสด็จดับขันธปรินิพพาน ดังนี้

๑. ทรงรับรู้สภาพของสังขารที่ไม่อาจดำรงอยู่ต่อไปได้
 ๒. ทรงมีพุทธปณิธานกล่าวลาภิกษุสงฆ์และพระอุปัฏฐากก่อนเสด็จดับขันธปรินิพพาน
 ๓. ทรงปลงพระชนมาয়สังขาร
 ๔. ทรงเลือกสถานที่เสด็จดับขันธปรินิพพาน
 ๕. ทรงวางแผนการจัดการพุทธสรีระ
 ๖. ทรงเตรียมความพร้อมพระวรกาย
 ๗. ทรงจัดการกับภารกิจที่ยังไม่เสร็จสิ้น
 ๘. ทรงปลอบพระอานนท์ให้คลายโศก
 ๙. ทรงบอกพระอานนท์ให้ไปแจ้งข่าวกับกษัตริย์ต่างๆ
 ๑๐. ทรงเปิดโอกาสให้ภิกษุสอบถามข้อสงสัยในธรรมและทรงแสดงปัจฉิมโอวาท
 ๑๑. ทรงดับขันธปรินิพพาน
๑. ทรงรับรู้สภาพความเสื่อมของสังขารที่ไม่อาจดำรงอยู่ต่อไปได้

พระผู้มีพระภาคทรงมีสติสัมปชัญญะทรงปลงพระชนมาয়สังขารที่ปาวาลเจดีย์ หลังจากทรมานพญาวสวัตติมาร กราบทูลให้เสด็จดับขันธปรินิพพาน พระพุทธองค์ทรงกำหนดพระทัยที่จะปรินิพพานในอีก ๓ เดือนข้างหน้า แม้ว่าพระอานนท์จะทูลขอให้พระพุทธองค์อย่าเพิ่งปรินิพพาน ทรงตรัสแก่พระอานนท์ สอนเรื่องความไม่เที่ยงของสังขารซึ่งต้องมีการพลัดพรากเป็นธรรมดา ทรงสอนให้มีตน

เป็นที่พึง มีธรรมเป็นที่พึง อย่ายึดติดพระองค์ ทรงสอนให้เจริญสติปัญญาเพื่อสร้างที่พึ่งของตน ทรงแสดงสังเขปธรรมว่า “ภิกษุทั้งหลาย บัดนี้ เราขอเตือนเธอทั้งหลายว่า สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา เธอทั้งหลายจงทำหน้าที่ให้สำเร็จด้วยความไม่ประมาทเถิด อีกไม่นาน การปรินิพพานของตถาคตจะมี จากนั้นไปอีก ๓ เดือน ตถาคตจะปรินิพพาน”

พระพุทธองค์ทรงรับรู้ได้ถึงสภาวะของสังขารที่ร่วงโรย เสื่อมไปตามธรรมชาติ จนไม่สามารถใช้สังขารหรือร่างกายนี้ เพื่อปฏิบัติพุทธกิจได้อีกต่อไป พระพุทธองค์ทรงละวางพุทธกิจที่ทรงปฏิบัติมาตลอด ๔๕ พรรษา ทรงมันพระทัยและรับรู้ได้ว่าได้ว่าพระภิกษุสงฆ์ ภิกษุณี อุบาสกและอุบาสิกา สามารถพึ่งตนได้ สามารถเผยแผ่ธรรมของพระพุทธองค์ได้ พระธรรมคำสอนที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้อย่างประจักษ์แจ้งแก่พุทธบริษัท ๔ สามารถนำมาประพฤติ ปฏิบัติได้ จึงทรงปลงพระทัยที่จะกำหนดช่วงเวลาที่จะทรงดับขันธปรินิพพานในอีก ๓ เดือน

๒. ทรงมีพุทธปณิธานกล่าวคำอำลาภิกษุสงฆ์และพระอุปัชฌายาก่อนเสด็จดับขันธปรินิพพาน

ด้วยพระมหากรุณาธิคุณที่พระพุทธองค์ทรงมีต่อภิกษุสงฆ์และพระอานนท์ผู้ถวายการดูแลพระพุทธองค์มาตลอด การเสด็จดับขันธปรินิพพานของพระพุทธองค์ หากไม่ได้มีการบอกกล่าวให้พระภิกษุสงฆ์ได้รู้ล่วงหน้า อาจทำให้ภิกษุสงฆ์เสียโอกาสที่จะได้สอบถามข้อสงสัยในธรรมที่พระพุทธองค์ทรงตรัสสอนไว้

๓. ทรงปลงพระชนมายุสังขาร

ด้วยพระพุทธานุภาพแห่งองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระพุทธองค์จึงทรงกำหนดวันเสด็จดับขันธปรินิพพาน หลังจากทรงรับรู้ได้ว่าสภาพสังขารมีอาจดำรงอยู่เพื่อปฏิบัติพุทธกิจในอิริยาบถทั้งสี่ได้

๔. ทรงเลือกสถานที่เสด็จดับขันธปรินิพพาน

การที่พระพุทธองค์ทรงเลือกเมืองกุสินาราคือสถานที่เสด็จดับขันธปรินิพพานมีเหตุผลดังนี้

ประการแรกในอดีตกาลเมืองกุสินาราเคยเป็นราชธานีที่ยิ่งใหญ่ มีพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่ามหาสุทนต์ เป็นผู้ปกครอง ครั้งนั้นพระนครนี้มีนามว่า กุสาวดีราชธานี มั่งคั่งไปด้วยธนสารสมบัติ มีประชากรหนาแน่น พืชพันธุ์ธัญญาหารอุดมสมบูรณ์อ้ออิงไปด้วยเสียงต่างๆตลอดทั้งกลางวันและกลางคืน

ประการที่สอง หากพระพุทธองค์ไปปรินิพพานที่เมืองอื่น สุกัททปริพาชกจักไม่ได้เห็น เพราะสุกัททปริพาชกนั้นเป็นพุทธเวไนย มิใช่สาวกเวไนย ที่สาวกทั้งหลายไม่สามารถสั่งสอนให้บรรลุธรรมได้

ประการที่สาม ถ้าพระพุทธองค์ไปปรินิพพานที่เมืองอื่น สงครามครั้งยิ่งใหญ่จะเกิดขึ้น เพราะเหตุแย่งสรีระธาตุ โลหิตมหาชนจะนองไหลทั่วแผ่นดิน แต่ในเมืองกุสินารา มีโทษะพราหมณ์

สามารถห้ามปรามมิให้เกิดสงคราม และจัดแบ่งพระสรีระธาตุแก่กษัตริย์เมืองต่างๆ ที่มาขอส่วนแบ่งได้

๕. ทรงวางแผนการจัดการพระพุทธรูป

พระอานนท์เถระกราบทูลถามพระพุทธรูป เรื่องการปฏิบัติในการจัดการพระศพ ว่าควรปฏิบัติอย่างไร พระพุทธรูปทรงตรัสแนะนำให้ปฏิบัติเช่นเดียวกับสรีระของพระเจ้าจักรพรรดิ คือพันด้วยผ้า และสำลี ๕๐๐ ชั้น แล้วนำไปวางบนรางเหล็กที่มีน้ำมันอยู่ภายใน ปิดครอบด้วยฝาเหล็ก ยกขึ้นตั้งบนจิตกาธาน ที่ทำด้วยไม้หอมแล้วถวายพระเพลิงพระสรีระนั้น แล้วนำอัฐิธาตุบรรจุในสตูปที่ทาง ๔ แพร่ง เพื่อเป็นที่สักการะแก่ประชาชนที่มาจากทิศทั้ง ๔ อันจะเป็นประโยชน์ เพื่อความสุขแก่มหาชนเหล่านั้นตลอดกาลนาน

๖. ทรงเตรียมความพร้อมพระวรกาย

ทรงชำระพระวรกายในแม่น้ำกุสุมา เพื่อเตรียมความพร้อมของสภาพร่างกาย ก่อเสด็จประทับบนพระแท่นของกษัตริย์ ใต้ต้นสาละ ทรงตรัสขอน้ำดื่มเพื่อดับกระหายและเป็นการปรับสมดุลของธาตุในร่างกาย ให้รู้สึกผ่อนคลายเป็นการเอื้อต่อการเจริญสติ

๗. ทรงจัดการกับภารกิจที่ยังไม่เสร็จสิ้น

ภารกิจบางอย่างที่ค้างคาและอาจมีผลทำให้เกิดความเดือดร้อนแก่ผู้ที่เกี่ยวข้องพระพุทธรูปทรงทราบล่วงหน้าและได้ตรัสบอกแก่ท่านพระอานนท์ให้จัดการให้ลุล่วงมีดังนี้

๑) ทรงตรัสเรื่องความร้อนใจนายจุนทะ หลังจากที่พระพุทธรูปทรงเสวยสุกรมัทวะพระกระยาหารที่นายจุนทะปรุงถวายเป็นมื้อสุดท้ายแล้ว เกิดอาการประจวบด้วยอาการ พระโลหิตปิดกั้นทิกภาพาร(ถ่ายเป็นเลือด) เสวยทุกขเวทนาอย่างแรงกล้า ทรงเปล่งพระอุทานแสดงบุพกรรมพระองค์เองว่า^{๗๔} “ในอดีตชาติปางก่อน ตถาคตเคยเป็นแพทย์ได้ให้ยารักษาโรคแก่บุตรเศรษฐีคนหนึ่ง โดยให้รับประทานยาระบาย แต่โรคนั้นกลับกำเริบหนักขึ้นอีก ด้วยกรรมอันนั้นจึงเกิดโรคปิดกั้นทิกภาพารแก่ตถาคตในครั้งนี้” ทรงทราบดีว่าอาจมีผู้เข้าใจผิดว่านายจุนทะวางยาพิษพระองค์ ถึงกับดับขันธปรินิพพานได้ จึงตรัสกับพระอานนท์เพื่อป้องกันความเสียหายแก่นายจุนทะว่า^{๗๕}

“ดูก่อนอานนท์ อาจเป็นไปได้ว่า ใครคนหนึ่งพึงทำความร้อนใจให้เกิดแก่นายจุนทะ กัมมมารบุตรว่า นี่แน่ะ นายจุนทะ ไม่เป็นลาภผลของท่านเสียแล้ว พระตถาคตเจ้าเสวยบิณฑบาตของท่านเป็นครั้งสุดท้ายแล้วเสด็จดับขันธปรินิพพาน อานนท์พวกเธอควรดับความร้อนใจของนายจุนทะเสีย โดยชี้แจงว่า เป็นลาภผลของท่านนักหนา พระตถาคตเจ้าเสวยบิณฑบาตของท่านเป็นครั้งสุดท้ายแล้วดับขันธปรินิพพาน...บิณฑบาตสองครั้ง มีวิบากเสมอกัน มีอานิสงส์มากกว่าบิณฑบาตอย่างอื่น คือตถาคต เสวยแล้วตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณครั้งหนึ่ง เสวยแล้วปรินิพพานด้วยอนุภาติเสสนิพพาน

^{๗๔} พระครูกลุณณสิทธิวัฒน์ ผศ.(สมาน กลุณณธมโม), พุทธประวัติตามแนวปฐมสมโพธิ, หน้า๒๕๖.

^{๗๕} ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๙๗/๑๔๖.

ธาตุครั้งที่สอง กรรมที่ให้อายุ วรรณะ สุข ยศ สวรรค์และความเป็นใหญ่ ชื่อว่านายจุนทะได้สั่งสมไว้แล้ว”

๒) ตรีสเรื่องลงพรหมทัณฑ์แก่ฉันทะ

พระฉันทะ คืออดีตนายฉันทะมหาตเล็กคนสนิทที่ตามเสด็จคราวที่เจ้าชายสิทธัตถะเสด็จออกผนวช ฉันทะบวชแล้ว ถือตัวว่าเคยเป็นมหาตเล็กคนสนิทของพระพุทธองค์ จึงเป็นคนหัวดื้อไม่เชื่อฟังใคร แม้แต่พระศาสดา จนพระพุทธองค์จะปรินิพพานอยู่แล้ว พระฉันทะก็ได้บรรลุสมรรถผลอะไร เพื่ออนุเคราะห์แก่พระฉันทะ พระพุทธองค์จึงสั่งให้ลงพรหมทัณฑ์แก่พระฉันทะ กล่าวคือ ปล่อยให้พระฉันทะได้พูดตามที่ปรารถนา แต่พระสงฆ์จะไม่ฟังว่า ไม่ฟังสั่งสอน เมื่อพระสงฆ์ประกาศลงพรหมทัณฑ์แล้ว พระฉันทะรู้สึกตัว เพียรพยายามบำเพ็ญสมณธรรมจนบรรลุพระอรหันต์

๓) ตรีสเรื่องการฟังปฏิบัติต่อสตรี^{๗๖}

ท่านพระอานนท์ทูลถามเรื่องการปฏิบัติต่อสตรี ตรีสตอบว่า อย่าดู ถ้าจำเป็นต้องดู ก็อย่าพูด ถ้าจำเป็นต้องพูด ต้องมีสติ

๘. ทรงปลอบพระอานนท์ให้คลายโศก

ทรงปลอบพระอานนท์ให้คลายความโศกเศร้าจากการที่จะต้องสูญเสีย พลัดพรากจากพระพุทธองค์ ว่าเป็นธรรมดาที่ร่างกายย่อมมีความเสื่อมไปตามกฎธรรมชาติ พระอานนท์เป็นผู้ที่มีความเฉลียวฉลาด ดูแลอุปฐากพระพุทธองค์มาตลอด พระพุทธองค์ทรงตรัสให้พระอานนท์เห็นถึงบุญกุศลที่ได้ทำไว้คือ เมตตากายกรรม เมตตาวจีกรรม เมตตามโนกรรม แล้วตรัสสอนให้พระอานนท์หมั่นทำความเพียร จนสิ้นอาสวะ การตรัสปลอบใจเพื่อให้พระอานนท์ ได้สติและเข้าใจว่าการพลัดพรากจากสิ่งที่รักที่ชอบ เป็นเรื่องธรรมดา สิ่งทั้งหลายที่มีขึ้น เกิดขึ้นแล้วล้วนย่อมแตกสลายในที่สุดและทำให้พระอานนท์เห็นคุณค่าความดีในสิ่งที่ตนได้ทำมาตลอด เกิดความเข้าใจในตนเองและมีกำลังใจที่จะทำความเพียรต่อไป

๙. ทรงบอกพระอานนท์ให้ไปแจ้งข่าวกับภคชัตริย์ต่างๆ

พระพุทธองค์ทรงมอบหมายให้พระอานนท์ไปแจ้งข่าวการใกล้เสด็จดับขันธปรินิพพานแก่ภคชัตริย์มัลละในกรุงกุสินารา ด้วยมีพระพุทธประสงค์ไม่ให้ภคชัตริย์มัลละเสียโอกาสไม่ได้เข้าเฝ้าพระพุทธองค์ในวาระสุดท้าย นับเป็นพระมหากรุณาธิคุณขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่มีต่อเหล่าพุทธสาวก

๑๐. ทรงเปิดโอกาสให้ภิกษุสอบถามข้อสงสัยในธรรมและทรงแสดงปัจฉิมโอวาท

ในช่วงเวลาสุดท้ายก่อนเสด็จดับขันธปรินิพพานพระพุทธองค์ทรงรับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า

^{๗๖} ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๐๓/๑๕๑.

ภิกษุรูปใดหากมีข้อสงสัยหรือเคลือบแคลงในพระพุทฺธ พระธรรม พระสงฆ์ มรรค หรือปฏิบัติ ก็ให้ทูลถาม เพื่อจะได้ไม่เสียใจภายหลังว่าอยู่ต่อหน้าพระพักตร์ก็ยังไม่กล้าทูลถาม นับเป็นพระมหากรุณาธิคุณอีกข้อหนึ่งขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่มีแก่หมู่สงฆ์

๑๑. ทรงดับขันธปรินิพพาน

หลังจากพระพุทฺธองค์ทรงเปิดโอกาสให้ภิกษุสงฆ์สอบถามข้อสงสัยแต่ไม่มีภิกษุรูปใดทูลถามพระพุทฺธองค์ ดังนั้นพระพุทฺธองค์จึงตรัสปัจฉิมวาจาว่า

“ภิกษุทั้งหลาย บัดนี้เราขอเตือนท่านทั้งหลายว่า สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา พวกเธอจงยังกิจของตนและคนอื่นให้ถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาทเถิด”

จากนั้นพระพุทฺธองค์ก็ทรงเสด็จดับขันธปรินิพพาน

ผู้วิจัยเห็นว่าการเสด็จดับขันธปรินิพพานขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น อาจกล่าวเป็นภาษาง่าย ๆ เพื่อให้เข้าใจได้ไม่ยากคือ พุทธปรินิพพานคือการตายดี พระพุทฺธองค์ทรงวางแผนเตรียมการล่วงหน้า อย่างมีเป้าหมายที่ชัดเจนอย่างรัดกุม ด้วยพระมหากรุณาธิคุณแก่เหล่าพุทธสาวกมิให้เกิดความยุ่งยาก ลำบากในการจัดการกับพุทธสรีระ เป็นการละสังขารจากโลกนี้ด้วยความสงบ มีสติสัมปชัญญะ ท่ามกลางบุคคลอันเป็นที่รัก ในสถานที่ท่ามกลางสิ่งแวดล้อมด้วยบรรยากาศ สงบ ร่มรื่นที่ได้ทรงเลือกด้วยพระองค์เอง ด้วยพระองค์ทรงรับรู้สภาพสังขารหรือร่างกายนี้ไม่สามารถจะดำรงอยู่ต่อไปได้ ทรงวางพระราชหฤทัยจากพุทธกิจทั้งปวง ด้วยทรงเล็งเห็นแล้วว่า พุทธบริษัท ๔ สามารถดำรงอยู่ได้ ด้วยการน้อมนำหลักธรรมที่พระพุทฺธองค์ทรงตรัสไว้ดีแล้ว มาประพฤติ ปฏิบัติเป็นที่พึง จนสามารถที่จะบรรลุนิพพานได้ ทรงปลอบให้พระอานนทให้คลายความโศกเศร้าจากการพลัดพรากสูญเสีย เพื่อให้พระอานนทได้มีกำลังใจบำเพ็ญความเพียร พระองค์ทรงจัดการสิ่งเสียกับการกิจที่อาจเป็นเหตุทำให้เกิดความเดือดร้อนแก่พุทธบริษัท ได้กล่าวปัจฉิมวาจาเป็นครั้งสุดท้าย

๒.๕ แนวคิดและทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับความตาย

๒.๕.๑ ความหมายของความตาย ^{๗๗}

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ให้ความหมายว่า ตายเป็นคำกริยาหมายถึงสิ้นใจ สิ้นชีวิต ไม่เป็นอยู่ต่อไป สิ้นสภาพของการมีชีวิต ความตาย หมายถึง สิ้นใจ สิ้นชีวิต ไม่เป็นอยู่ต่อไป สิ้นสภาพของการมีชีวิต เคลื่อนไหวไม่ได้ สรุปว่าความตาย (Death) หมายถึงการสิ้นสุดชีวิตอย่างถาวรเป็นการยุติสภาพการทำงานโดยสิ้นเชิงทั้งทางด้านร่างกายและจิตใจ

๒.๕.๒ ความตายในทัศนะทางจิตวิทยา

^{๗๗} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๒, (กรุงเทพมหานคร : นานมีบุ๊คพับลิเคชันส์, ๒๕๕๖), หน้า ๔๖๐.

ความตายในทัศนะทางจิตวิทยานั้น คือ การหยุดคิด การหมดสิ้นความรู้สึกและความต้องการต่างๆ ซึ่งเท่ากับการสูญเสียทางบุคลิกภาพ^{๗๘}

ความตาย ซึ่งเป็นเรื่องธรรมชาติธรรมดา ได้กลายเป็นปัญหาใหญ่ในสังคมโลก เป็นปัญหาสากล จึงเป็นปัญหาทางสังคมไทยด้วยเช่นกัน มูลเหตุที่เกิดขึ้นสืบเนื่องมาจากในปัจจุบันมนุษย์มีโอกาสดำรงชีพอย่างสงบตามธรรมชาติน้อยมาก ด้วยเทคโนโลยีด้านวิทยาศาสตร์ทางการแพทย์และเทคโนโลยีอื่นๆอีกมากมาย ดังนั้น การศึกษาทางด้านจิตวิทยากับความตาย จึงเน้นถึงระดับการเปลี่ยนแปลงสภาพจิตใจ ซึ่งนักจิตวิทยาเชื่อมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางพฤติกรรมของมนุษย์ และนำไปสู่การตัดสินใจต่างๆ ตามมา วิชาที่เรียนรู้เกี่ยวกับการกำลังจะตายและความตายเรียกว่า thanatology ผู้ที่ศึกษาเกี่ยวกับเรื่องทำนองนี้เรียกว่า Thanatologist นักจิตวิทยาได้ศึกษาวิจัยเรื่องความตายทางด้านจิตวิทยา มีผลจากการศึกษาวิจัยสรุปให้เห็นได้ดังนี้

Elisabeth Kubler-Ross กล่าวว่า^{๗๙} การรับมือของคนเรากับการสูญเสียที่เกิดขึ้นจะสามารถแบ่งเป็นขั้น เป็นระยะที่ต่อเนื่องกันดังนี้ระยะปฏิเสธไม่ยอมรับความจริง (denial) โกรธ (anger) ตอรอง (bargaining) เศร้า (depression) และระยะสุดท้ายคือยอมรับ (acceptance) วิธีการรับมือกับการสูญเสียนี้เรียกว่า grief cycle เป็นตัวแบบที่อธิบายการเปลี่ยนแปลง

(Change model) การรับมือกับการสูญเสียไม่จำเป็นต้องดำเนินตามระยะที่กล่าวไว้นี้ บางคนผ่านระยะหนึ่งแล้วก็ยังกลับมาวนที่ระยะเดิมอีกระยะต่างๆจึงไม่ได้เรียงกันเป็นเส้นตรงเสมอไป แต่ละคนอาจจะมีแบบอย่างในการรับมือกับความรู้สึกสูญเสียเป็นของตนเอง

การค้นพบความหมายของการสูญเสียจะทำให้คนที่กำลังเศร้าโศกเสียใจปรับตัวได้ดีขึ้น จิตวิทยาการสูญเสียมักจะสนใจที่การสูญเสียเนื่องจากความตายและการหย่าร้างในแง่มุมที่ว่า การสูญเสียนั้นมีความหมายอย่างไรต่อชีวิตคนที่ยึดศาสนาหรือจิตวิญญาณเป็นที่พึ่งจะปรับตัวได้ดี

Grief cycle ทั้ง ๕ ระยะประกอบด้วย

ระยะปฏิเสธไม่ยอมรับความจริง (denial) คนที่พบกับความสูญเสียอาจจะไม่ยอมรับความจริงว่าเกิดการสูญเสียขึ้น เป็นการปฏิเสธจากจิตสำนึกหรือจิตไร้สำนึกของตนเอง การปฏิเสธเกิดจากกลไกป้องกันตนเอง เป็นไปตามธรรมชาติของคนเรา บางคนไม่ยอมรับความจริงว่าได้เกิดการสูญเสียขึ้นแล้วทำให้จิตใจของตนเองติดอยู่ที่ระยะนี้ ที่จริงแล้วการเปลี่ยนแปลงเป็นสิ่งที่ปล่อยให้เกิดขึ้นได้หรือความตายเป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงไม่ได้เลย ภายหลังคนที่รักตายบางคนในระยะแรกนี้จะรู้สึกงุนงง (stunned) และมึนชา (numbness) อาการนี้เกิดขึ้นภายในเวลาเป็นชั่วโมง

^{๗๘} พระมหาประยูร อธิวิโส, “ชีวิตและความตาย” สารนิพนธ์พุทธศาสตรบัณฑิต รุ่นที่ ๕๒ ปีการศึกษา ๒๕๔๘, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๑๐๙.

^{๗๙} สุชาติ พหลภาคย์, ศ.นพ, “Loss and Bereavement”, [ออนไลน์] แหล่งที่มา : http://psychi1.md.kku.ac.th/site_data/myort2_71/24/LossandBereavement.pdf, [๕ ตุลาคม ๒๕๕๘].

หรือหลายวัน อาการงุนงงราวกับว่าไม่เชื่อสายตาว่ามีการตายเกิดขึ้นจริง อาการนี้อาจจะเกิดขึ้นแม้ว่าการตายที่เกิดขึ้นเป็นสิ่งที่คาดล่วงหน้าว่าจะเกิดขึ้นก็ตาม

ระยะโกรธ (Anger) เมื่อผ่านจากระยะปฏิเสธไม่ยอมรับความจริงไปแล้วคนที่กำลังประสบกับความสูญเสียอาจจะมีอารมณ์โกรธขึ้นมาแทนที่ อาจจะเป็นการโกรธตนเองหรือโกรธคนใกล้ชิด โกรธคนอื่นๆ คนรอบข้างถ้าทราบอย่างนี้แล้วจะสามารถอยู่กับคนที่กำลังเศร้าจากการสูญเสียและกำลังโกรธด้วยการแยกตัวเราออกห่างและไม่ทำตัวเป็นคนตัดสิน บางแนวคิดได้กล่าวไว้ว่าหลังจากหายจากระยะปฏิเสธและก่อนที่จะเข้าสู่ระยะโกรธคนที่กำลังรู้สึกสูญเสียอาจมีอาการว้าวุ่น (agitation) ระยะหนึ่ง ขณะที่ว้าวุ่นอาจมีอาการวิกลจริตที่ตายไปแม้จะทราบว่าไม่สามารถทำได้ ระยะนี้คนที่กำลังรู้สึกสูญเสียอาจจะมีอาการคลุ้มคลั่งตัวเองลำบาก สมาธิไม่ดี นอนหลับไม่ดี ฝัน เห็นภาพ หรือได้ยินเสียงของคนที่ไม่ได้ตายไป ภายหลังระยะโกรธคนที่กำลังรู้สึกสูญเสียอาจจะมีอาการที่ตนเองมีความผิดบางอย่างที่ยังไม่ได้ทำสิ่งนั้นหรือยังไม่ได้พูดอะไรกับคนที่เพิ่งตายไป คนที่กำลังรู้สึกสูญเสียอาจจะคิดต่อไปว่าตนเองน่าจะช่วยป้องกันความตายได้ถึงแม้จะรู้ทั้งรู้ว่าที่จริงแล้วความตายอยู่นอกเหนือการควบคุม

ระยะต่อรอง (Bargaining) เป็นการต่อรองกับพระเจ้า เช่นคนที่กำลังประสบกับเหตุการณ์ที่ทำให้สะเทือนใจไม่รุนแรงก็อาจจะต่อรองว่า “ขอให้เราเป็นเพื่อนกันต่อนะ” หรือขอทำความเข้าใจกันก่อนได้ไหม การต่อรองมักจะทำให้เกิดผลที่ยาวนานโดยเฉพาะถ้าเป็นเรื่องเกี่ยวกับชีวิตหรือความตายระยะเศร้า (Depression หรือ preparatory grieving) ระยะนี้คนที่ประสบกับความสูญเสียจะนึกทบทวนเรื่องราวต่างๆหรือทำสิ่งต่างๆที่จำเป็น เช่นจัดงานศพ เป็นระยะที่แสดงการยอมรับเรื่องราวที่เกิดขึ้น แต่ยังมีอารมณ์ผูกพันอยู่ (emotional attachment) จึงเป็นปกติที่คนเราจะรู้สึกเศร้าเสียใจ กลัว หรือรู้สึกว่าไม่มีอะไรแน่นอน ระยะนี้แสดงว่าคนนั้นเริ่มยอมรับความจริงแล้ว ระยะนี้คนที่เศร้าอาจจะเพียงนั่งครุ่นคิดไม่ทำอะไรเลย ครุ่นคิดถึงความทรงจำต่างๆที่เคยอยู่กับคนที่ตายไปแล้ว เป็นการนึกอย่างเงียบๆแต่เป็นระยะที่จำเป็นก่อนที่จะเข้าสู่ระยะต่อไป

ระยะเศร้า (Depression หรือ preparatory grieving) ระยะนี้คนที่ประสบกับความสูญเสียจะนึกทบทวนเรื่องราวต่างๆหรือทำสิ่งต่างๆที่จำเป็น เช่นจัดงานศพ เป็นระยะที่แสดงการยอมรับเรื่องราวที่เกิดขึ้น แต่ยังมีอารมณ์ผูกพันอยู่ (emotional attachment) จึงเป็นปกติที่คนเราจะรู้สึกเศร้าเสียใจ กลัว หรือรู้สึกว่าไม่มีอะไรแน่นอน ระยะนี้แสดงว่าคนนั้นเริ่มยอมรับความจริงแล้ว ระยะนี้คนที่เศร้าอาจจะเพียงนั่งครุ่นคิดไม่ทำอะไรเลย ครุ่นคิดถึงความทรงจำต่างๆที่เคยอยู่กับคนที่ตายไปแล้ว เป็นการนึกอย่างเงียบๆแต่เป็นระยะที่จำเป็นก่อนที่จะเข้าสู่ระยะต่อไป

ระยะยอมรับ (Acceptance) การยอมรับทำให้การผูกพันทางอารมณ์กับการสูญเสียลดลง (Emotion detachment) อารมณ์เจ็บปวดดีขึ้น และมองเหตุการณ์อย่างพิจารณามากขึ้น คิดถึงการทำอย่างอื่นมากขึ้น มองไปในอนาคตมากขึ้น มีจุดมุ่งหมายมากขึ้น (objectivity)

อย่างไรก็ตามเรายังรู้สึกว่สูญเสียอยู่แต่สักพักเราจะกลับมาเป็นตัวเราอย่างเดิม และที่สุดเราจะปล่อยให้เรื่องราวของคนตายผ่านไป เราจะเริ่มชีวิตใหม่ ความเศร้าหายไป นอนหลับดีขึ้น มีพลังมากขึ้น

ความเศร้าโศกที่เกิดจากการสูญเสียมี ๒ องค์ประกอบ

จิตใจ (Psychological component) หมายถึงความรู้สึกที่เกิดจากการสูญเสีย เป็นการสูญเสียสิ่งต่างๆแต่มีจะหมายถึงคนที่เรารักตาย ปฏิกริยาทางจิตใจต่อการสูญเสียคนที่เรารักจะมีความรุนแรงที่สุดความเศร้าโศกไม่ใช่อารมณ์เชิงเดียว แต่ประกอบด้วยอารมณ์หลายๆชนิดกว่าจะผ่านความเศร้าโศกได้ก็ต้องใช้เวลา

การแสดงความอาลัยอาวรณ์ (Grieving) หมายถึงการแสดงออกตามวัฒนธรรมหรือความเชื่อ เช่น การจัดงานศพ การสวดพระอภิธรรม การเผาหรือฝังศพ และการพักการออกงานสังคมชั่วคราว เป็นต้น งานศพอาจจะเป็นโอกาสที่แสดงว่าการสูญเสียได้เกิดขึ้นจริง การมองเห็นศพหรือการไปร่วมงานเผางานฝังศพบางคนอาจจะรู้สึกอึดอัดทรมานแต่จะเป็นโอกาสอันดีที่จะบอกกล่าวกับบางคนอาจจะรู้สึกเจ็บปวดมากในขณะที่เข้าสู่ขั้นตอนนี้นั้นนี้อาจจะนำไปสู่ความเศร้าโศกเสียใจนานหลายปี

ปฏิกริยาต่อความตายทั้ง ๕ ระยะเป็นที่ยอมรับกันทั่วโลกมายาวนานหลายสิบปี จนกระทั่งเมื่อประมาณสิบกว่าปีที่ผ่านมามีผู้สังเกตว่าปฏิกริยาดังกล่าวอาจไม่เป็นความจริง กล่าวคือ มีผู้ป่วยบางคนไม่ดำเนินไปตามระยะหรือขั้นตอนดังกล่าว เช่น มีการข้ามขั้นตอน หรือกลับไปกลับมาระหว่างขั้นตอนหรือ มีขั้นตอนอื่นๆที่ไม่ระบุไว้ใน ๕ ขั้นตอนของ Kubler-Ross's staging ทำให้เกิดการถกเถียงกันอย่างกว้างขวางว่า ปฏิกริยาต่อความตายจึงน่าจะเกิดจากพื้นฐานและปมหลังของบุคคลที่เผชิญหน้ากับข่าวร้ายในชีวิตมาแตกต่างกัน ทำให้ตอบสนองต่อข่าวร้ายเรื่องความตายแตกต่างกันและอาจไม่เป็นลำดับขั้นตอนดังที่ Kubler-Ross กล่าวไว้ แต่เป็นปฏิกริยาเฉพาะบุคคลนั้นๆ อย่างไรก็ตาม เมื่อบุคคลนั้นๆทราบว่าชีวิตของตนเหลือเวลาน้อยลง อาจมีปฏิกริยา ต่อความตายที่ใกล้เคียงเข้ามาเป็น ๓ ระยะกว้างๆ (New stage of dying)^{๔๐} คือ

๑.ระยะเผชิญหน้ากับข่าวร้าย (Stage of Facing the threat) เป็นช่วงแรก que ผู้ป่วยได้รับข่าวว่าตนเองมีเวลาเหลือน้อยลง เป็นช่วงที่ปรับตัวกับข่าวร้ายที่ได้รับมา ทำให้ผู้ป่วยอาจมีปฏิกริยาที่ผสมผสานจากหลากหลายอารมณ์และพฤติกรรม เช่น ปฏิเสธ ต่อรอง โกรธ กล่าวโทษคนอื่น ซึมเศร้า เสียใจ น้อยใจ ประชดประชัน แดกดัน ยอมรับความตายแบบปลงๆ ตรวจโรคซ้ำๆกว่าวินิจฉัยโรคยังคงเป็นอันเดิมหรือไม่ เป็นต้น ช่วงนี้อาจกินเวลาสั้นหรือยาวก็ได้ขึ้นกับความสามารถในการปรับตัวของผู้ป่วยแต่ละราย

^{๔๐} สายพิน หัตถิรัตน์ ผศ., “เอกสารประกอบการสอน Working with the dying”, [ออนไลน์] แหล่งที่มา : http://med.mahidol.ac.th/fammed/sites/default/files/public/pdf/WWFDying_0.pdf, [๑๐ ตุลาคม ๒๕๕๘].

๒.ระยะเจ็บป่วย (Being ill stage) ระยะนี้เป็นช่วงที่ความหลากหลายทางอารมณ์และพฤติกรรมต่างๆจะเริ่มสลับลงด้วยอาการเจ็บป่วยต่างๆ จากตัวโรค เช่น ปวดท้อง ท้องโตขึ้น ปวดที่ก้น มะเร็ง นอนไม่หลับ หายใจไม่สะดวก ขับถ่ายไม่ออก เป็นต้น ต้องเข้าๆ ออกๆ สถานพยาบาลบ่อยครั้ง เริ่มต้องพึ่งพาคนอื่นในการดำเนินชีวิตประจำวันมากขึ้น อาการเจ็บป่วยทางกายหนักขึ้น อารมณ์จึงค่อนข้างซึมเศร้า ท้อแท้ เบื่อหน่ายกับอาการทุกข์ทรมานเพราะตัวโรค

๓.ระยะสุดท้ายของชีวิต (Last stage) จะเป็นช่วงที่ร่างกายเริ่มหมดสภาพ ไม่ทำงาน อวัยวะต่างๆ เริ่มวาย ผู้ป่วยส่วนใหญ่จะรู้ตัวว่า จะไม่สามารถมีชีวิตต่อไปได้อีกนานในช่วงระยะนี้ และเริ่มสูญเสียญาติหรือพยายามจะทำสิ่งที่ตนเองยังไม่ได้ทำให้เสร็จ หรือ นึกถึงภาวะสุดท้ายที่ตนเองอยากจะเป็น อยากจะตายในสถานที่ใด มีใครแวดล้อมบ้าง

เบคเคอร์ และคณะ (Baker, et al.) ได้ให้ความหมายของความตาย หมายถึง การสูญเสียลักษณะของการมีชีวิตโดยสิ้นเชิง ได้แก่ หยุดการเคลื่อนไหวของสิ่งที่ช่วยให้มีชีวิต สูญเสียการควบคุมการทำงานของร่างกาย วิญญาณ ได้ออกจากร่างกายไปโดยไม่หวนกลับมาอีก สูญเสียการรู้สึกและความสามารถในการปฏิสัมพันธ์กับสังคม^{๘๑}

นากี้ (Nagy) ได้กล่าวถึง การศึกษาการรับรู้ความตายของเด็กชาวฮังการีวัย ๓-๑๐ ปีมี ๔ องค์ประกอบ คือ ๑) ความตายเป็นการจากหรือหลับไป ๒) ความตายเกิดขึ้นเพียงชั่วคราวและค่อยเป็นค่อยไปอย่างช้าๆ สามารถเปลี่ยนกลับไปมาได้ระหว่างความตายเป็นคนที่ยากไปมองไม่เห็นและความตายเป็นคนที่มีชีวิต ๓) ความมีลักษณะเป็นคน (Death is a man) มีจินตนาการ ๒ แบบ คือ ความตายเป็นคนที่ยากไปมองไม่เห็น และความตายเป็นคนที่ไม่มีความคิด ๔) ความตาย คือ การเสื่อมสลายของร่างกาย (Death is the cessation of corporal life) กล่าวถึงการเสื่อมสลายของชีวิตจะพบในเด็กกลุ่มใด ซึ่งเริ่มเข้าใจถึงธรรมชาติของชีวิตแล้ว รู้ว่าทุกคนต้องเผชิญกับความตาย ไม่สามารถหลีกเลี่ยงได้^{๘๒}

มีเลีย (Mlear, j.D) ได้แบ่งการรับรู้ความตายของเด็กซึ่งอาศัยพื้นฐานการศึกษาของนากี้ (Nagy) ได้เป็น ๙ ข้อ คือ ๑) ความตายเกิดขึ้นเพียงชั่วคราวหรือเป็นการสิ้นสุดของชีวิต ๒) ความตายเป็นคนๆ หนึ่ง ๓) ความตาย คือ กรณีสูญเสียคนใดคนหนึ่งไป ๔) ความตายเป็นสากล ๕) ความตาย คือ การเสื่อมสลายของการทำงานของร่างกาย ๖) ความตายเกิดจากความแก่ ๗) ระดับของความตาย ๘) ชีวิตหลังความตาย ๙) ความวิตกกังวลเกี่ยวกับความตาย ซึ่งผลจากการศึกษาในครั้งนี้

^{๘๑} Baker, B.A., hannon, N, and Russell, N,A, **Death and Dying Individuals and Institutions**, (New York : john Wiley and son, 1982), pp. 339.

^{๘๒} Agy,m., **"The child's theories Concerning Death"**, The journal of Genetic Psychology, Vol. 173 (1948) : 327.

มีเสีย ได้สรุปถึงแนวทางการรับรู้ถึงความตาย ที่เด็กสามารถจะรับรู้ถึงความตายได้ เป็น ๓ องค์ประกอบ คือ การสิ้นสุดของชีวิต การไม่ย้อนกลับและการเสื่อมสลายของร่างกาย^{๘๓}

นักเศรษฐศาสตร์พฤติกรรม เช่น Becker^{๘๔} ได้เสนอ “ทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับการบริหารความรู้สึกหวาดกลัว” (Terror-Management Theory) โดยพยายามศึกษาถึงการบริหารจิตใจเพื่อลดระดับของความหวาดกลัวที่เกิดขึ้นจากความตาย เช่น การเพิ่มความมั่นใจในตนเอง Greenbert พบว่า การพยายามอธิบายการตายว่าเป็นสัจธรรมในชีวิตที่มนุษย์ต้องยอมรับ ทำให้บุคคลที่กำลังเผชิญกับความตายสามารถรักษาระดับความกระวนกระวายใจได้ดีกว่าการบอปปึงซึ่งจะพูดเรื่องความตาย เช่น การที่หมอเลือกบอกคนไข้ว่าเป็นโรคมะเร็งและจะเสียชีวิตอย่างแน่นอน และพยายามช่วยให้คนไข้ยอมรับความจริง จะส่งผลกระทบทางด้านจิตใจต่อคนไข้น้อยกว่าการพูดให้กำลังใจโดยไม่บอกความจริงและปล่อยให้คนไข้เผชิญกับความจริงในภายหลัง

ผู้วิจัยมีความเห็นว่า จากการศึกษาต่างๆ พบตรงกันว่า สิ่งที่คนใกล้ตายกลัวที่สุดคือ การถูกทอดทิ้ง การอยู่โดดเดี่ยว และสิ่งที่คนใกล้ตายต้องการคือ ใครสักคนที่เข้าใจและอยู่ข้างๆ เขาเมื่อเขาต้องการ แต่ละคนก็อาจมีความ รู้สึกและความต้องการต่างกันไปยังคนที่ป่วยหนักใกล้ตายแล้วก็ยังต้องการการดูแล ประคับประคองใจอย่างมาก ดังนั้นผู้ที่อยู่ใกล้ชดก็ควรให้โอกาสคนใกล้ตายได้แสดงความรู้สึกและความต้องการโดยการ พูดคุยและเป็นผู้รับฟังที่ดี และควรปฏิบัติตามความต้องการของคนใกล้ตาย ซึ่งหมายรวมถึงความต้องการในด้านการดูแลรักษาและความต้องการนั้นควรเกิดจากการตัดสินใจบนพื้นฐานของความเป็นจริง ด้วยการวางท่าทีต่อความตายอย่างถูกต้องและเหมาะสม

๒.๕.๓ ทฤษฎีทางจิตวิทยาที่เกี่ยวข้องกับการเตรียมตัวตาย

การศึกษาทางจิตวิทยานั้น จะเน้นเป็นการศึกษาทางด้านจิตใจ พฤติกรรมของมนุษย์เป็นส่วนสำคัญ แต่ทางด้านกายภาพก็เป็นส่วนสำคัญที่จะให้มีสุขภาพจิตที่ดีได้ เพราะกายกับใจเป็นสิ่งที่เกี่ยวเนื่องกันเมื่อร่างกายไม่สบายขึ้นมาก็ส่งผลกระทบกระบวนทางจิตใจไปด้วย สุขภาพจิตก็เป็นส่วนสำคัญในการดำเนินชีวิตที่เป็นสุข การส่งเสริมสุขภาพจิต ช่วยให้ปรับตัวในชีวิต ให้เป็นประโยชน์ ทั้งการเรียน การทำงาน สังคม ความคิดและอารมณ์เป็นปกติ ป้องกันปัญหาสุขภาพจิตและโรคทางจิตเวช หรือแม้แต่การเตรียมตัวเผชิญกับความตาย เมื่อวาระสุดท้ายของชีวิตมาถึง องค์การอนามัยโลก (World Health Organization) หรือ WHO ให้ความหมายของสุขภาพจิตที่ดี คือ ความสามารถของบุคคลที่จะปรับตัวให้มีความสุขอยู่กับสังคมและสิ่งแวดล้อมได้ดี มีสัมพันธภาพอันดีกับบุคคลอื่น และ

^{๘๓} Melear,JD, “Children’s Conception of Death”, Dissertation Abstract International, (B), Vol.33 (1972) : 919.

^{๘๔} พระมหาสมศักดิ์ อติเมโธ (สงวนดี), “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องวิธีชนะความตายของพุทธศาสนิกชน”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัยมหาวิทยาลัย : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๖๐.

ดำรงชีวิตอยู่ได้ด้วยความสะดวกอย่างสุขสบาย รวมทั้งสนองความสามารถของตนเองในโลกที่กำลังเปลี่ยนแปลงได้ โดยไม่มีข้อขัดแย้งภายในจิตใจ และไม่ขัดกับสภาพความเป็นจริงในสังคมที่บุคคลนั้นดำรงชีพอยู่

นักจิตวิทยาได้แสดงทัศนะลักษณะคนที่มีสุขภาพจิตดีไว้แตกต่างกัน เช่น แนวคิดของมาสโลว์ (Maslow) เชื่อว่าคนสุขภาพจิตดี คือคนที่สามารถพัฒนาศักยภาพของตน (Self-actualization)^{๘๕}ได้

สำหรับออลพอร์ต (Allport) ได้เสนอเกณฑ์ลักษณะคนมีสุขภาพจิตดีไว้ดังนี้^{๘๖}

- ๑.สนใจผู้อื่นได้นอกจากตนเอง
- ๒.มีจุดมุ่งหมายและแนวทางการดำเนินชีวิตที่เหมาะสม
- ๓.มนุษย์สัมพันธ์ดี
- ๔.นำประสบการณ์อดีตมาใช้ประโยชน์
- ๕.สามารถรับรู้ตรงกับความเป็นจริงและสามารถแก้ปัญหาต่างๆได้
- ๖.มีเมตตากับสิ่งมีชีวิตอื่นๆที่อยู่ร่วมโลก

อีริก เบอรัน (Eric Berne) นักจิตวิทยาอีกผู้หนึ่ง ได้เสนอว่าบุคคลมีทัศนะในการมองชีวิตได้ ๔ แบบ คือ^{๘๗}

I am OK you are OK บุคคลที่มีทัศนคติในการมองชีวิตแบบนี้จะเป็นคนที่เข้าใจความแตกต่างระหว่างบุคคล สามารถปรับตัวและสร้างสัมพันธภาพกับผู้อื่นได้

I am OK you are not OK เป็นทัศนะในการมองชีวิตของบุคคลที่คิดว่าตนเองดีแต่ผู้เดียวคนอื่นผิดและใช้ไม่ได้ คนประเภทนี้จะปรับตัวเข้ากับผู้อื่นได้ยาก เพราะจะมีความคิดว่าโลกนี้เป็นของเขาเท่านั้น

I am not OK you are OK คนที่มีทัศนะแบบนี้จะเป็นพวกที่รู้สึกว่าคุณค่าของตนเองไม่มีค่า ขาดความเชื่อมั่นในตนเอง เป็นพวกที่ไม่ยอมรับและเข้าใจตนเอง เห็นคุณค่าของคนอื่นประเภทนี้เป็นพวกปรับตัวไม่ได้เช่นกัน

คาร์ล โรเจอร์ (Carl R. Rogers) นักจิตวิทยาให้คำปรึกษาที่มีชื่อเสียงผู้หนึ่งกล่าวถึงธรรมชาติของมนุษย์ว่าโดยพื้นฐานแล้วมนุษย์เป็นผู้มีเหตุผลสามารถที่จะตัดสินใจด้วยตนเองได้ มนุษย์

^{๘๕} สิริอร วิชชาวุธ, **จิตวิทยาการเรียนรู้**, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทพิมพ์ดี จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๒๗๒.

^{๘๖} กิ่งแก้ว ทรัพย์พระวงศ์ รศ., **จิตวิทยาทั่วไป**, พิมพ์ครั้งที่ ๒๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยกรุงเทพ, ๒๕๕๘), หน้า ๒๐๗.

^{๘๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๘.

มีศักดิ์ศรี มีคุณค่า มีความดี เชื่อถือและไว้วางใจได้ มนุษย์ยังมีความเฉลียวฉลาดในการปรับตัว และต้องการความเป็นอิสระในการที่จะพัฒนาตนเองให้เจริญก้าวหน้า

ศาสตราจารย์ดร.ศรีเรื่อน แก้วกังวาล^{๘๘} สรุปคำอธิบายเกี่ยวกับชีวิตที่ดีตามแนวคิดของ โรเจอร์ดังนี้

๑.เปิดตาเปิดใจรับรู้ความคิด ความรู้สึกของตนอย่างจริงใจ ด้วยความมีสติสัมปชัญญะ ไม่ว่าความคิด ความรู้สึกนั้นจะเป็นด้านบวก หรือด้านลบก็ตาม กับทั้งยังมีความสามารถในการจัดการ กับความคิดความรู้สึกนั้น เช่นความโกรธ ความรัก ความอิจฉา ความดีใจ ความตื่นเต้น ความกังวลใจ ได้อย่างเหมาะสม

๒.มีชีวิตอยู่กับปัจจุบัน ไม่ผูกมัดตนเองกับประสบการณ์อดีตมากเกินไป หรือไม่หมกมุ่น กับสิ่งที่จะมี จะเป็นในอนาคต

๓.ตัดสินใจเลือกวิถีชีวิตหรือการกระทำใดๆ ด้วยความคิด สติปัญญาของตน แต่ก็มีใช้คน ตี้อารมณ์หรือหลงตนเอง เขารับฟังความคิดเห็นของผู้อื่น รับกฎเกณฑ์ทางสังคมและวัฒนธรรมมาเป็น ข้อมูลประกอบการตัดสินใจและการเลือกของเขา

๔.รู้สึกมีอิสระเสรีที่จะเลือกทำกิจหรือบทบาท แต่ความเป็นอิสระเสรีนี้ต้องคู่ขนานไปกับ ความรู้สึกรับผิดชอบต่อการกระทำของตนเองเสมอ เช่นเสรีที่จะเลือกคู่ครองตามความพอใจของตน ก็ ต้องรับผิดชอบต่อคู่ครองและชีวิตครอบครัวของตน

๕.มีความคิดสร้างสรรค์ ได้แก่การไม่ทำอะไรๆ คิดนึ่กอะไรๆ ตามรูปแบบค่านิยมของ ประเพณี วัฒนธรรมอย่างผูกมัด หรือเป็นทาส

จากแนวคิดทางจิตวิทยาจะเห็นได้ว่า การดำเนินชีวิตของมนุษย์นั้น โดยพื้นฐานของ ธรรมชาติของมนุษย์ มีความสามารถที่จะพัฒนาศักยภาพให้เจริญก้าวหน้าได้ มนุษย์มีอิสระภาพ มี ศักดิ์ศรี มีคุณค่าและมีเป้าหมายในการดำเนินชีวิตเพื่อให้มีชีวิตที่ดี เป้าหมายของการมีชีวิตที่ดีขึ้นอยู่กับปัจจัยด้านบุคลิกภาพของแต่ละบุคคล ส่วนแนวโน้มที่จะพัฒนาตนเองอย่างสมบูรณ์ นั้น Rogers เชื่อว่า มนุษย์มีธรรมชาติที่ดีมีแรงจูงใจในด้านบวก เป็นผู้ที่มีเหตุผล (Rational) เป็นผู้ที่ สามารถได้รับการขัดเกลา (Socialized) สามารถตัดสินใจเลือกวิถีชีวิตของตนเองได้ ถ้ามีอิสระ เพียงพอ และมีบรรยากาศที่เอื้ออำนวย ซึ่งจะนำไปสู่การพัฒนาตนเองอย่างเต็มศักยภาพ (Full Potential) และพัฒนาไปสู่ทิศทางที่เหมาะสมกับ ความสามารถของแต่ละบุคคล อันจะนำไปสู่การ ตระหนักรู้ในตนเองอย่างแท้จริง (Self-Actualization)

^{๘๘} ศรีเรื่อน แก้วกังวาล,ศ.ดร., “ทฤษฎีจิตวิทยาบุคลิกภาพ”, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์หมอชาวบ้าน. ๒๕๕๑), หน้า ๑๕๒.

จากแนวคิดดังกล่าว ผู้วิจัยมีความเห็นว่าความหมายของความต้องการ การมีชีวิตที่ดีของมนุษย์มิเพียงแต่การดำเนินชีวิตเท่านั้น การมีชีวิตที่ดีย่อมมีความหมายถึงความต้องการตายดีด้วย เพราะเมื่อมีการเกิดย่อมมีการตายด้วยเป็นธรรมดา มนุษย์โดยพื้นฐานแล้วเป็นผู้มีเหตุผลสามารถที่จะตัดสินใจด้วยตนเองได้ มนุษย์มีศักดิ์ศรี มีคุณค่า มีความดี เชื่อถือและไว้วางใจได้ มนุษย์ยังมีความเฉลียวฉลาดในการปรับตัว และต้องการความเป็นอิสระในการที่จะพัฒนาตนเองให้เจริญก้าวหน้า จนถึงวาระสุดท้ายของชีวิต

๒.๕.๔ ความตายในทัศนะทางการแพทย์

ความตาย ในความหมายของการแพทย์นั้น ในอดีตที่ผ่านมาการวินิจฉัยความตายเป็นสิ่งที่ไม่สลับซับซ้อน คือ ผู้ป่วยหยุดหายใจและหัวใจหยุดเต้น แต่ความก้าวหน้าทางการแพทย์ในปัจจุบันนี้ทำให้การวินิจฉัยความตายต้องกระทำด้วยความรอบคอบระมัดระวัง เนื่องจากความเจริญก้าวหน้าทางเทคโนโลยีทางการแพทย์ทำให้สามารถประคับประคองระบบต่างๆ ให้ทำงานต่อไปได้ระยะเวลาหนึ่ง เช่น เมื่อผู้ป่วยหยุดหายใจก็สามารถใช้เครื่องช่วยหายใจทำหน้าที่แทนการหายใจ สามารถนำออกซิเจนเข้าสู่ร่างกายและขับคาร์บอนไดออกไซด์ออกจากร่างกายได้ ส่วนระบบไหลเวียนโลหิตสามารถใช้เครื่องมือและยาต่างๆ กระตุ้นให้หัวใจทำงานต่อไปได้ ซึ่งการประคับประคองเหล่านี้ทำให้มีเวลารักษาพยาบาลหรือโรคต่างๆ ที่ทำให้เกิดพยาธิสภาพดังกล่าว รอระบบต่างฟื้นกลับเป็นปกติ แต่มีระบบหนึ่งที่เมื่อเกิดเสียหายแล้ววิวัฒนาการทางการแพทย์ในปัจจุบันยังไม่สามารถรักษาให้ฟื้นคืนเป็นปกติได้ คือ ระบบประสาท เมื่อเกิดการทำลายของสมองอย่างถาวรซึ่งเรียกว่า “สมองตาย” ผู้ป่วยจะหยุดหายใจ ต่อมาหัวใจจะหยุดเต้น เทคโนโลยีทางการแพทย์ทำให้สามารถใช้เครื่องช่วยหายใจช่วยการหายใจต่อไป และใช้ยากระตุ้นการทำงานของหัวใจไปได้อีกชั่วคราว แต่ผู้ป่วยจะไม่ฟื้น และในที่สุดหัวใจจะหยุดเต้นซึ่งระยะเวลาที่หัวใจหยุดเต้นนี้ขึ้นอยู่กับผู้ป่วยแต่ละราย

การตาย^{๔๙} หมายถึง การสิ้นสุดการทำงานของร่างกาย การดับหรือหยุดของชีวิต ในทางปฏิบัติ ได้แก่ การหยุดหายใจและหัวใจหยุดเต้น ซึ่งเป็นการสิ้นสุดการทำงานของระบบหายใจและระบบไหลเวียนเลือด ทำให้ร่างกายไม่สามารถรับออกซิเจนและขับคาร์บอนไดออกไซด์ ทำให้เซลล์ต่างๆ ขาดออกซิเจน ไม่สามารถสร้างพลังงาน และตายในที่สุด แต่ความเป็นจริงแล้ว ขณะที่ร่างกายหยุดหายใจ และหัวใจหยุดเต้น เซลล์ทุกเซลล์ในร่างกายยังไม่ตาย และยังจะทำงานอยู่ชั่วครู่จนกระทั่งออกซิเจนที่เหลืออยู่นั้นจะถูกใช้หมด ดังนั้น การตาย หมายถึง กระบวนการรับส่งออกซิเจนนั้นสิ้นสุดการทำงาน ซึ่งเราวินิจฉัยการตายโดย การหยุดหายใจ และหัวใจหยุดเต้น การตายไม่ได้หมายถึง เซลล์

^{๔๙} รื่นเริง สีสานุกรม, “การตายทางการแพทย์” อ้างใน โสรัจจ์ หงศ์ลดารมภ์ บรรณาธิการ, **ความตายกับการตาย : มุมมองจากศาสนากับวิทยาศาสตร์**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๙), หน้า ๖๑-๖๗.

ทุกเซลล์ในร่างกายตายหมด เพราะถ้าเราเอาเซลล์ของคนนั้นไปเพาะเลี้ยง หรือเก็บรักษาไว้ เช่น เซลล์เม็ดเลือดแดง เซลล์นั้นจะยังคงอยู่ได้ แต่คนนั้นได้ตายไปแล้ว

ดังนั้น ความหมายของการตายในปัจจุบัน หมายถึง สมองตาย คือ การสิ้นสุดการทำงานของก้านสมอง (Brainstem) โดยสิ้นเชิงตลอดไป

ศาสตราจารย์นายแพทย์กัมมันต์ พันธุมจินดา^{๙๐} ได้แสดงทัศนะที่เกี่ยวข้องกับเรื่องความตายไว้ว่าในอดีต การตาย หมายถึง การสิ้นสุดของการทำงานของร่างกาย ซึ่งในทางปฏิบัติ ได้แก่ การที่คนหยุดหายใจและหัวใจหยุดเต้น แต่ในปัจจุบันวิทยาศาสตร์ทางการแพทย์เจริญก้าวหน้าไปมาก ทำให้สามารถใช้เครื่องช่วยหายใจและใช้ยาต่างๆ กระตุ้นให้หัวใจทำงานไปได้ระยะหนึ่ง โดยที่สมองซึ่งเป็นส่วนสำคัญของการควบคุมสติสัมปชัญญะ ความรู้สึกนึกคิดต่างๆ ได้หยุดการทำงานไปแล้วและไม่สามารถทำให้ฟื้นคืนมาได้ ดังนั้น จึงได้มีแนวคิดในการพิจารณาการตายโดยอาศัยการหยุดการทำงานโดยสิ้นเชิง หรือการตายของสมอง เป็นอีกแนวทางหนึ่งในการตัดสินการตาย

ความตาย คือ การที่ชีวิตสิ้นสุดลง ความตายของร่างกาย (Somatic Death) คือ การหยุดการทำงานของอวัยวะ เพื่อการดำรงชีวิต เช่น การเต้นของหัวใจ หรือการหยุดหายใจ ความตายของหัวใจ (Cardiac Death) คือ การที่หัวใจหยุดเต้นจริงๆ ทดสอบโดยใช้เครื่องตรวจคลื่นไฟฟ้าหัวใจ ความตายของสมอง (Brain Death) คือ การไม่สามารถรับรู้และตอบสนองต่อการกระตุ้น ตรวจสอบได้ทางร่างกายก่อนลงความเห็นว่าบุคคลนั้นถึงแก่ความตาย

หลักเกณฑ์ของคณะกรรมการพิเศษของโรงเรียนแพทย์ฮาร์วาร์ด^{๙๑} ได้ให้คำนิยามของคำว่า ความตาย ในปี ค.ศ. ๑๙๖๘ ไว้ว่า ความตาย คือ การตายของสมอง โดยมีอาการแสดงออก ๔ อย่าง ดังนี้

๑. ไม่สามารถรับรู้ หรือตอบสนองต่อการกระตุ้นใดๆ จากสิ่งกระตุ้นภายนอก เช่น เมื่อกระตุ้นด้วยความเจ็บปวดชนิดรุนแรง บุคคลตอบสนองการกระตุ้นจากภายใน เช่น ไม่แสดงถึงความต้องการอาหาร หรือออกซิเจน

๒. ไม่มีการเคลื่อนไหวหรือการหายใจ ใช้การสังเกตว่าปราศจากการเคลื่อนไหวในหนึ่งชั่วโมง โดยสังเกตจากการเคลื่อนไหวของกล้ามเนื้อ การตอบสนองความเจ็บปวด การตอบสนองต่อแสงเสียงและการสัมผัส รวมทั้งการปิดเครื่องช่วยหายใจเป็นเวลา ๑ นาที และ ๓ นาที แล้วสังเกตว่าบุคคลนั้นหยุดหายใจหรือพยายามจะหายใจอย่างสม่ำเสมอหรือไม่

^{๙๐} กัมมันต์ พันธุมจินดา, “สมองและความตาย” อ้างใน ประสาน ต่างใจ และธนพรรณ สิทธิสุนทร, มุมมองเรื่องความตายและภาวะใกล้ตาย, (กรุงเทพมหานคร : โครงการพิมพ์คบไฟ, ๒๕๓๙), หน้า ๒๒-๒๓.

^{๙๑} พระมหาประยูร ธีรวิโส, “ชีวิตและความตาย” สารนิพนธ์พุทธศาสตรบัณฑิต รุ่นที่ ๕๒ ปีการศึกษา ๒๕๔๘, หน้า ๑๑๐-๑๑๑.

๓. ไม่มีปฏิกิริยาสะท้อนกลับ (No Reflexes) ตาตาอยู่นิ่งกับที่ที่ไม่มีการเคลื่อนไหว ไม่ตอบโต้ต่อแสงจ้า ไม่มีการเคลื่อนไหวทางสายตา ไม่มีการกะพริบตา ไม่มีการกลืน การเปล่งเสียง ไม่มีปฏิกิริยาเมื่อเข้าใกล้สิ่งที่เป็นอันตราย

๔. คลื่นไฟฟ้าสมองเป็นเส้นตรง การบันทึกคลื่นไฟฟ้าสมอง ถ้าเซลล์และเนื้อสมองตายจะไม่มีพลังคลื่นไฟฟ้า ผลการบันทึกจึงเป็นเส้นทางซึ่งเป็นหลักฐานสำคัญยิ่งที่ใช้พิจารณาว่าบุคคลนั้นถึงแก่ความตาย

ด้วยเหตุนี้ ความตายในทัศนะทางการแพทย์ ทำให้มองเห็นมีหลักวิธีการวินิจฉัยถึงการตายแบ่งออกเป็น ๒ ยุค ในยุคแรกการวินิจฉัยการตายที่ผ่านมา มีหลักเกณฑ์ที่อาการหัวใจหยุดเต้น และการหยุดของลมหายใจ ถือว่าถึงแก่ความตาย แต่ในยุคปัจจุบัน เนื่องจากความเจริญก้าวหน้าทางการแพทย์มีมากยิ่งขึ้นทำให้สามารถกำหนดระดับประกอบระบบการไหลเวียนของเลือดและระบบการหายใจในผู้ป่วยซึ่งสมองตายได้ชั่วคราว จึงมีแนวทางการวินิจฉัยการตายถือหลักเกณฑ์ที่สมองตาย กล่าวคือ เมื่อบุคคลใดผู้ที่ได้รับการวินิจฉัยจากคณะแพทย์ว่าบุคคลคนนี้มีสมองตายแล้ว ก็ถือว่าบุคคลนั้นถึงแก่ความตาย

๒.๕.๕ การตายดีและสภาวะใกล้ตาย

เพื่อให้เข้าใจความตายในทัศนะทางการแพทย์มากยิ่งขึ้นผู้วิจัยจึงศึกษาความเข้าใจเกี่ยวกับภาวะใกล้ตาย โดยแพทย์หญิงสุมาลี นิมนานนิตย์ ผู้ชำนาญการช่วยเหลือผู้ป่วยระยะสุดท้ายได้แนะนำถึงการเปลี่ยนแปลงทางสรีรวิทยาในช่วงสุดท้ายของชีวิต ดังนี้^{๙๒}

ความเปลี่ยนแปลงทางด้านร่างกาย

๑. ความอ่อนเพลีย(weakness /fatigue) ความอ่อนเพลียและเหนื่อยล้าจะเพิ่มมากขึ้นจนในที่สุดผู้ป่วยจะขยับตัวหรือแม้แต่จะผงกศีรษะก็ยังไม่สามารถทำได้ ทำให้เกิดอาการยึดติดของเอ็นและข้อและเกิดแผลกดทับได้ เป็นสิ่งที่ควรยอมรับ และไม่จำเป็นต้องให้การรักษาใด ๆ สำหรับ ความอ่อนเพลียที่เกิดขึ้น เพราะจะเกิดผลเสียมากกว่าผลดี ควรให้ผู้ป่วยในระยะนี้ได้พักผ่อนให้เต็มที่

๒. เบื่ออาหาร และกินอาหารน้อยลง จากการศึกษาพบว่าความเบื่ออาหารที่เกิดขึ้นเป็นผลดีมากกว่าผลเสีย เพราะทำให้มีสารคีโตนในร่างกายเพิ่มขึ้น สารคีโตนจะทำให้ผู้ป่วยรู้สึกสบายขึ้น และบรรเทาอาการเจ็บปวดได้

๓. ตื่นน้ำน้อยลงหรืองดดื่มเลย ภาวะขาดน้ำที่เกิดขึ้นเมื่อใกล้ตายไม่ทำให้ผู้ป่วย ทรมานมากขึ้น ตรงกันข้ามกับกระตุ้นให้มีการหลั่งสารเอ็นดอร์ฟิน ทำให้ผู้ป่วยรู้สึกสบายขึ้น หากปากแห้ง จมูกแห้งและตาแห้ง ให้หมั่นทำความสะอาด และรักษาความชื้นไว้ โดยอาจใช้สำลีหรือผ้า

^{๙๒} สุมาลี นิมนานนิตย์, ศ.เกรียงศักดิ์, พญ., ปาฐกถาเกียรติยศ สุมาลี นิมนานนิตย์, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพมหานคร : บริษัทปริ้นท์โอโซน จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๖๑-๖๖.

สะอาดชุ่มน้ำแตะที่ปาก ริมฝีปาก หรือใช้สิ่งชำระริมฝีปาก สำหรับตากก็ให้หยอดน้ำตาเทียมรู้สึกง่วงและ
อาจนอนหลับตลอดเวลา ผู้ดูแลควรให้ผู้ป่วยหลับ ไม่ควรพยายาม ปลุกให้ตื่น

๕. เมื่อคนใกล้ตายไม่รู้สึกร่าง ไม่ควรคิดว่าเขาไม่สามารถรับรู้หรือได้ยินสิ่งที่มีความผูกพันอยู่
ข้างๆ เพราะเขาอาจจะยังได้ยินและรับรู้ได้แต่ไม่สามารถสื่อสารให้ผู้อื่นทราบได้ จึงไม่ควรพูดคุยกันใน
สิ่งที่ จะทำให้เขาไม่สบายใจหรือเป็นกังวล

๖. การร้องครวญคราง หรือมีหน้าตาบิดเบี้ยวอาจไม่ได้เกิดความเจ็บปวดเสมอไป แต่อาจ
เกิดขึ้น จากการเปลี่ยนแปลงทางสมอง ซึ่งแพทย์สามารถให้ยาระงับอาการเหล่านี้ได้

๗. มีเสมหะมากควรให้ยาลดเสมหะแทนการดูดเสมหะซึ่งนอกจากไม่ได้ผลแล้ว ยังทำให้
ผู้ป่วยรู้สึกทรมานเพิ่มขึ้นด้วย

ความเปลี่ยนแปลงด้านจิตใจและจิตวิญญาณ

โดยทั่วไปเมื่อผู้ป่วยใจจะป่วยด้วยเสมอ ยิ่งคนที่ป่วยหนักใกล้ตายแล้วก็ยังต้องการการ
ดูแล ประคับประคองใจอย่างมากจากการศึกษาต่างๆ พบตรงกันว่า สิ่งที่คนใกล้ตายกลัวที่สุดคือ การ
ถูกทอดทิ้ง การอยู่โดดเดี่ยว และสิ่งที่คนใกล้ตายต้องการคือ ใครสักคนที่เข้าใจและอยู่ข้างๆ เขาเมื่อ
เขาต้องการ แต่ละคนก็อาจมีความ รู้สึกและความต้องการต่างกันไป

คนทั่วไปเมื่อทราบว่าตนเองป่วยหนักและอยู่ในระยะสุดท้ายของโรค จะเกิดปฏิกิริยาและ
ความรู้สึกต่างๆ ดังนี้ เริ่มด้วยอาการปฏิเสธ(Denial) ตามมาด้วยความโกรธ(Anger) การต่อรอง
(Bargaining) ความซึมเศร้า (Depression) และการยอมรับ(Acceptance)^{๙๓} ปฏิกิริยาและอารมณ์
ความรู้สึกเหล่านี้ อาจเกิดขึ้นก่อนหลังต่างกันในแต่ละคน และอาจเกิดกลับไปกลับมาได้ แต่ส่วนใหญ่
มักเริ่มด้วยการปฏิเสธและลงท้ายด้วยการยอมรับเมื่อได้รับแจ้งข่าวร้าย ผู้ป่วยมักปฏิเสธด้วยการ
พยายามทำงาน เสมือนหนึ่งยังสบายดีและแข็งแรงแต่เมื่อทราบว่าข่าวร้ายนั้นเป็นความจริง ความตาย
ใกล้จะมาถึง ก็จะทำให้เกิดความโกรธ มักเกิดคำถามว่าทำไมต้องเป็นฉัน ทำไมไม่เกิดกับคนอื่นๆ และอาจ
น้อยใจในโชคชะตา ในช่วงซึมเศร้าผู้ป่วยมักคร่ำครวญถึงความสูญเสียที่เกิดขึ้นในอดีต จากนั้นจะไม่
สนใจโลกภายนอก ความสนใจคนอื่นและเรื่องราวต่างๆ ลดลง ไม่อยากพบใคร ถ้าให้เวลาผู้ป่วยและ
ให้การดูแลรักษาอย่างเหมาะสม ช่วยให้ผู้ป่วยและญาติยอมรับความตายได้ จะเป็นช่วงการยอมรับ
ของผู้ป่วยและญาติ

ประเด็นนี้ผู้วิจัยมีความเห็นว่า เมื่อวาระสุดท้ายของชีวิตมาถึง ผู้ที่อยู่ใกล้ชิดก็ควรให้
โอกาสคนใกล้ตายได้แสดงความรู้สึกและความต้องการโดยการ พูดคุยและเป็นผู้รับฟังที่ดี และควร
ปฏิบัติตามความต้องการของคนใกล้ตาย ซึ่งหมายรวมถึง ความ ต้องการในด้านการดูแลรักษาควรต้อง
ประเมินก่อนว่า ความต้องการนั้นเกิดจากการตัดสินใจบนพื้นฐานใด หากเป็นการ ตัดสินใจบน
พื้นฐานของอารมณ์ ก็ถือว่าไม่ใช่ความต้องการที่แท้จริง ก็ควรชะลอการปฏิบัติไว้ก่อน และควรให้

^{๙๓} Kubler-Ross E. On death and dying. New York, NY: the Macmillian Company, ๑๙๖๙.

การประคับประคองใจจนสบายใจขึ้นกับทั้งให้โอกาสผู้ใกล้ตายเปลี่ยนแปลงความต้องการและความตั้งใจได้เสมอ

จากการศึกษาบันทึกในวาระสุดท้ายในพระชนม์ชีพของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว^{๙๔} เป็นตัวอย่างของผู้ที่มีสติสัมปชัญญะจนวาระสุดท้ายของชีวิต ตามที่พระองค์ท่านได้อบรมจิตของตนมาจากการที่ทรงผนวชในสมณเพศเป็นเวลานาน พระองค์มิได้ทรงหวั่นไหวไปตามเวทนาทางกายที่รุ่มร่าอยู่ หลังจากที่พระองค์ทรงพระประชวรด้วยไข้ป่า หลังกลับจากหว้ากอ จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ โดยเฉพาะเมื่อตอนที่พระอาการของพระองค์ทรุดหนักลงในวันสุดท้ายของพระชนม์ชีพได้มีการบันทึกไว้อย่างละเอียดว่า

เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเริ่มพระประชวรเป็นเช่นนั้น ทรงเสวยร้อนเสวยหนาวเป็นครั้งคราว พระเสโท (เหงื่อ) ออกมากกว่าที่เคยทรงพระประชวรใช้ในครั้งก่อนๆ ได้เสวยพระโอสถอาการไข้ก็ไม่ดีขึ้น จับสั่นทั้งกาย ในเวลากลางคืน ทรงกระหายน้ำและเสวยพระกระยาหารไม่ลง หลังจากนั้นพระอาการก็แปรไปทางอุจจาระธาตุ พระบังคนตกเป็นโลหิตลึ้มเหลว ไปพระบังคนครั้งใดก็มีพระโลหิตตกเจือด้วยทุกครั้ง แพทย์หลวงได้ถวายการรักษาเท่าใด อาการก็ทรุดลงทุกที ในที่สุดทรงทราบว่าการประชวรครั้งนี้ น่าจะเป็นที่สุดของพระชนมายุสังขาร พระองค์ได้ทรงสั่งเสียเรื่องราวต่างๆ จนเรียบร้อย และในยามที่ขุนนางผู้ใหญ่หรือพระบรมวงศานุวงศ์ ที่ใกล้ชิดแสดงอาการเศร้าโศก ก็ทรงตรัสห้ามปราม ได้ทรงสั่งเสียกับพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภว่า “วันนี้เป็นวันสำคัญ อย่าไปข้างไหนเลยให้คอยดูใจพ่อ ข้ารู้เวลาตายของข้าแล้ว ถ้าข้าจะเป็นอย่างไรลงก็อย่าได้วุ่นวายบอกหนทางว่า อรหันต์พุทโธเลย ให้นึกดูแต่ในใจเกิดเป็นธุระของข้าเอง” และในยามที่ขุนนางผู้ใหญ่หรือพระบรมวงศานุวงศ์ ที่ใกล้ชิดแสดงอาการเศร้าโศก ก็ได้ทรงตรัสห้ามปรามว่า

“จึงรับสั่งว่า อย่าร้องไห้เลยจ๊ะ ความตายไม่เป็นของอัศจรรย์อะไรดอก ทรงว่า สัพเพ สังขารา อนิจจา สัพเพ ธรรมา อนัตตา ย่อมเหมือนกันทั้งสิ้นทุกนาม แต่ผิดกันที่ตายก่อน ตายหลัง แต่ก็ต้องตายเหมือนกัน ก็บัดนี้กาลมาถึงตัวฉันเข้าแล้ว ฉันจึงได้อำลาท่าน ท่านเห็นว่าฉันจะพลัดพรากจากไป มีความอาลัยรักใคร่ จึงได้ร้องไห้ด้วยความเสียดาย ก็บัดนี้ฉันเป็นถึงเข้าก่อนแล้ว ท่านทั้งหลาย ก็คงต้องถึงเหมือนกัน ผิดกันแต่ถึงก่อนถึงหลัง คงจะต้องไปทางเดียวอย่างนี้เหมือนกัน”

พระองค์ทรงดำรงพระสติของพระองค์ไว้อย่างสมบูรณ์และยังได้แต่งคาถาเป็นภาษาบาลีเพื่อขอขมาลาโทษพระภิกษุสงฆ์ ก่อนจะสิ้นพระชนม์ พอในนาที่สุดท้าย ได้บอกรับสั่งว่าจะตายเดี๋ยวนี้แล้ว แล้วพลิกพระองค์หันพระพักตร์ไปสู่ทิศตะวันตก แล้วทรงภาวนาว่า อรหันต์สัมมาสัมพุทโธ ทรงอัด

^{๙๔} โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์. นพ.และคณะ, **วัฒนธรรม ความตายกับวาระสุดท้ายของชีวิต คู่มือเรียนรู้มิติสังคม ของการดูแลผู้ป่วยระยะสุดท้าย**, พิมพ์ครั้งแรก, (กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ที่บริษัท ดีวัน จำกัด, ๒๕๕๐), หน้า ๘๕-๘๖.

นึ่งไปแล้วพอน้ำสสส ปัสสาวะเป็นครั้งคราวๆ ยาวแล้วค่อยพอน้ำเข้าทีละน้อย ทางพระสุรเสียงมีสำเนียงดังโธ่ทุกครั้งน้ำเข้า โธ่ก็เบาลงทุกที ตลอดไปจนยามหนึ่งก็ดังครอกเบาๆ

ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับการตายดี

ปัจจุบันมีความสนใจเกี่ยวกับเรื่องความตายมากขึ้น แม้ในประเทศสหรัฐอเมริกาที่ในยุคก่อนไม่เคยสนใจเรื่องความตายเลย และถือเป็นสิ่งที่ต้องห้ามที่ไม่ควรพูดถึง ก็ได้ให้ความสนใจและมีการศึกษาเพิ่มมากขึ้น ทั้งนี้เพราะความตายได้กลายเป็นปัญหาสังคมขึ้น คนส่วนใหญ่ทั่วโลกตายกับสายระโยง ระยางที่เข้าออกจากร่างกายและอุปกรณ์ที่อยู่รอบตัว ญาติพี่น้องมักไม่ได้รับอนุญาตให้อยู่ด้วย ผู้ป่วยจึงตายอย่างโดดเดี่ยวและไม่สงบ หรือที่เรียกว่าหลงตาย ในทศวรรษที่ผ่านมาได้มีความพยายามของหลายฝ่ายที่พยายามจะแก้ไขปัญหาลักษณะเกี่ยวกับการตายในซีกโลกตะวันตก และมีความพยายามที่จะให้คำจำกัดความของการ “ตายดี”

ในปี ค.ศ. ๑๙๙๗ Institute of Medicine ในสหรัฐอเมริกา^{๕๕} ได้ให้คำจำกัดความของการตายดี(Good death) คือ การตายที่ปลอดจากความทุกข์ทรมานที่สามารถหลีกเลี่ยงได้ของผู้ป่วย ญาติและผู้ให้การรักษา และโดยทั่วไปควรเป็นไปตามความประสงค์ของผู้ป่วยและญาติ บนพื้นฐานการรักษาทางการแพทย์ วัฒนธรรมและจริยธรรม ที่ได้มาตรฐานและดีงาม

Richard Smith^{๕๖} ศึกษาเรื่องการดูแลสุขภาพผู้สูงอายุในอนาคต(The Future of Health and Care of Older People) ในประเทศอังกฤษ ให้นิยามหลักการตายดีไว้ ๑๒ ข้อดังนี้

- ๑.เมื่อความตายกำลังจะมาถึง สามารถเข้าใจและคาดเดาได้ว่าจะเกิดอะไรขึ้น
- ๒.สามารถควบคุมสภาวะหรือสิ่งที่กำลังเกิดขึ้นได้
- ๓.ได้รับการดูแลอย่างสมศักดิ์ศรีและมีความเป็นส่วนตัว
- ๔.ได้รับการดูแลบรรเทาอาการทุกข์ทรมานและอาการปวด
- ๕.สามารถเลือกได้ว่าจะตายที่บ้านหรือที่อื่นๆ
- ๖.สามารถเข้าถึงแหล่งข้อมูลสำคัญตามความจำเป็น
- ๗.ได้รับการดูแลด้านจิตใจและจิตวิญญาณ
- ๘.สามารถเข้าถึงสถานที่ดูแลอื่นๆที่นอกเหนือจากโรงพยาบาล
- ๙.สามารถควบคุมได้ว่าจะมีใครบ้างที่มีส่วนเกี่ยวข้อง

^{๕๕} ปาฐกถาเกียรติยศ สุมาลี นิมนานินิตย์, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ที่ บริษัทปริ้นท์ โอโซน จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๖๙-๗๑.

^{๕๖} Richard Smith, “A good death : An important aim for health services and for us all”, [ออนไลน์] แหล่งที่มา : <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1128725/>, [๑๒ ก.พ. ๒๕๕๙].

๑๐.สามารถแสดงเจตจำนงตามความปรารถนาและได้รับการยอมรับ

๑๑.มีช่วงเวลาที่ได้กล่าวคำอำลา

๑๒.สามารถจากไปเมื่อถึงเวลาและไม่มีการยืดเยื้อชีวิต

Richard Smith แสดงความเห็นว่ หลักการตายดี ๑๒ ข้อนี้ ถือเป็นหลักการที่ดีเยี่ยม และควรที่จะนำมาใช้ในการวางแผนชีวิตของแต่ละบุคคลอย่างชัดเจน และเป็นนโยบายเป้าหมายหลักของสถาบันการศึกษาและระบบดูแลสุขภาพในระดับชาติ ให้มีมาตรฐานในการดูแลในระยะสุดท้าย

จะเห็นได้ว่าปัจจุบันมีการสนใจเรื่องการตายและการเตรียมตัวตายอย่างกว้างขวาง แสดงให้เห็นว่าสังคมปัจจุบันให้ความสำคัญกับการตายมากขึ้น และมีจุดมุ่งหมายเพื่อการตายดี ปัจจุบันประเทศไทยให้ความสำคัญในการดูแลผู้ป่วยระยะสุดท้ายกันมากขึ้น จัดเป็นนโยบายสำคัญทางด้านระบบการดูแลสุขภาพในระดับชาติ รวมทั้งมีการออกพระราชบัญญัติสุขภาพแห่งชาติ^{๑๗} พ.ศ.๒๕๕๑ มาตรา ๑๒ เพื่อให้บุคคลสามารถแสดงเจตนาไว้ล่วงหน้า เมื่อถึงวาระสุดท้ายของชีวิตและจะต้องจากไป

มาตรา ๑๒ ของพ.ร.บ. สุขภาพแห่งชาติ เป็นกฎหมายที่บัญญัติขึ้นเพื่อให้บุคคลสามารถแสดงเจตนาไว้ล่วงหน้าได้ว่า เมื่อถึงวาระสุดท้ายของชีวิตและจะต้องจากไป ขอจากไปตามวิถีธรรมชาติโดยไม่ประสงค์จะให้ใช้เครื่องมือต่างๆ จากเทคโนโลยีสมัยใหม่มาพันนาการร่างไว้เพื่อยืดความตายออกไป ซึ่งในต่างประเทศจะเรียกการแสดงเจตนาไว้ล่วงหน้าแบบนี้ว่า “Living will” หรือ “Advance directive”^{๑๘}

พ.ร.บ. สุขภาพแห่งชาติ พ.ศ.๒๕๕๑ มาตรา ๑๒ บัญญัติว่า

“บุคคลมีสิทธิทำหนังสือแสดงเจตนาไม่ประสงค์จะรับบริการสาธารณสุขที่เป็นไปเพียงเพื่อยืดการตายในวาระสุดท้ายของชีวิต หรือเพื่อยุติการทรมานจากการเจ็บป่วยได้

การดำเนินการตามหนังสือแสดงเจตนาตามวรรคหนึ่งให้เป็นไปตามหลักเกณฑ์และวิธีการที่กำหนดในกฎกระทรวง

เมื่อผู้ประกอบการวิชาชีพด้านสาธารณสุขได้ปฏิบัติตามเจตนาของบุคคลตามวรรคหนึ่งแล้ว มิให้ถือว่าการกระทำนั้นเป็นความผิดและให้พ้นจากความรับผิดชอบ”

^{๑๗} แสวง บุญเฉลิมวิภาส ผู้อำนวยการศูนย์ธรรมศาสตร์ ธรรมรักษ์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, “เอกสารประกอบการสอน”, (กรุงเทพมหานคร : ๓ มีนาคม ๒๕๕๙)

^{๑๘} กรมการแพทย์กระทรวงสาธารณสุข, “แนวทางการดูแลผู้ป่วยแบบประคับประคองระยะท้าย”, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : กรมการแพทย์, ๒๕๕๘), หน้า ๔๐.(รายละเอียดในภาคผนวก)